

X 209.827

Főszerkesztő:
SZVÁK GYULA

A MAGYAR–OROSZ KAPCSOLATOK TÖRTÉNETE

Russica Pannonicana

SZTE Klebelsberg Könyvtár

J001094731

Szerkesztő:
SZANISZLÓ ORSOLYA

© Russica Pannonicana, 2010
Kézirat gyanánt

X 209827

Tartalom

Bevezető (<i>Szvák Gyula</i>)	7
Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek (<i>Font Márta</i>)	17
Moszkóvia és Magyarország (<i>Szili Sándor</i>)	23
Erdélyi–oroszlengyel kapcsolatok a XVII. században (<i>Gebei Sándor</i>)	32
II. Rákóczi Ferenc és I. Péter szövetsége (<i>Szvák Gyula</i>)	45
Magyarok és oroszok a kapcsolattörténet tükrében (A XVIII. századi kulturális érintkezések tanulságai) (<i>V. Molnár László</i>)	50
Magyar–oroszlkapcsolatok a XIX. században: József nádor és Alekszandra Pavlovna (<i>Bodnár Erzsébet</i>)	58
Magyar Királyság két császárság között – oroszmagyar állami és kulturális kapcsolatok a XIX. században (<i>Radnóti Klára</i>)	69

Két összekötő pont a magyar–szovjet államközi kapcsolatok két világháború közti történetében (<i>Seres Attila</i>)	78
Magyar–szovjet kapcsolatok 1944–1953 között (<i>Baráth Magdolna</i>)	89
Magyarország és a Szovjetunió kapcsolatainak történetéhez (1953–1956) (<i>Rainer M. János</i>)	98
A magyar–szovjet viszony 1957–1989 között (<i>Földes György</i>)	110
A magyar–orosz politikai kapcsolatok (1991–2005) (<i>Sz. Bíró Zoltán</i>)	120
A Putyin-kor és Magyarország (<i>Szvák Gyula</i>)	129

Bevezető

A magyarok és az oroszok az írott források tanúsága szerint már vagy tizenkét százada élnek egymás szomszédságában – hol közelebbi, hol távolabbi viszonyban. Igaz, az etelközi magyarokat inkább még ugoroknak ismerték a környező népek, a mai oroszok elődei pedig a poljánok, szeverjánok, drevljánok és más keleti szláv törzsek voltak. A kezdetek jórészt a legendák homályába burkolóznak, mégis a kezdetektől összekapcsolta e törzsszövetségeket a később jött európai népek közös sorsa: a külső fenyegetettség és a belső megosztottság, amely kikényszerítette, hogy államokká szerveződjenek. Ez mindkét nép esetében egy akkori nagyhatalom árnyékában ment végbe, ami magyarázza, hogy függetlenségük záloga az erők vallása, a kereszténység felvétele lett. Ismeretes, hogy a magyarok a nyugati, az oroszok a keleti kereszténységet „választották”, ám ez az előző ezredfordulón még nem húzott választóvonalat a Kijevi Nagyfejedelemség és a Magyar Királyság közé – épp elég tanúbizonyságot adnak a két állam közötti dinasztikus kapcsolatok, amelyek két bő évszázadon át hol házasságokban, hol háborúkban öltöttek formát. A középkori hadviselés azonban nem ismerte még „az igazságos háború” fogalmát, ezért történelmietlen lenne a magyar királyok beavatkozását a kijevi belügyekbe, majd a vehemens halicsi területszerző politi-

kát „oroszellenesnek” minősíteni. A viszonyok bonyolultabbak voltak, nem véletlenül tisztelt szentként ebből a korból több magyart is az orosz egyház. Vagy például az évkönyv elbeszélése szerint Izjaszlav ekként szólt II. Géza királyhoz: „Te úgy segítettél nekünk, ahogy csak egy édestestvér tud a testvérének, vagy ahogy a fiú az apjának tud segíteni. Mi pedig ismét mondjuk testvérem, adja Isten, hogy mi semmi által szét nem választhatóan veled legyünk.” Az önzetlen rokoni segítség később hódítási szándékká válik, amely akkoriban az államok természetes létformája – más kérdés, hogy semmi jó nem származott belőle sem a magyaroknak, sem az oroszoknak.

A halicsi vitát aztán a viszálykodó felek helyett lezárták a tatárok, nemcsak azáltal, hogy elfoglalták a fejedelemséget – és majdnem Magyarországot is –, hanem elsősorban azzal, hogy két és fél évszázadon át uralmuk alatt tartották az orosz földet, s ezzel mintegy elzárták Kelet-Európa két régióját egymástól. Ezáltal nem csak az érintkezés szűnt meg csaknem teljesen a két ország között, de a fejlődésük is más irányt vett. A Magyar Királyság a XIII. század elejétől válaszolni tudott a nyugati kihívásra és megkezdte gyors felzárkózását az európai „centrumhoz”, míg az orosz földek ezt a történelmi esélyt nem kapták meg.

Nem véletlen tehát, hogy a történelmi kapcsolatok egy újabb jelentős állomása csak III. Iván – az északkeleten egységesülő orosz állam, a Moszkvai Oroszország tulajdonképpeni megalapítója – és Mátyás király uralkodásának idejére tehető. A diplomáciai kapcsolatfelvételt a Jagelló-dinasztiával szembeni közös érdekek vezérelték, de a gyorsan változó külpolitikai viszonyok

között ez még nem bizonyulhatott elegendőnek az igazi szövetségi viszonyhoz. Ezután több mint két évszázad telik el. A Magyar Királyság a Habsburg Birodalom fennhatósága alá kerül, az oroszok pedig bezárkóznak saját világukba, a katolicizmust elutasító pravoszláv kultúrkörbe. Egy-egy mesterember, orvos vagy zsoldos elvetődik ugyan, mondjuk, Borisz Godunov udvarába, vagy I. Ál-Dmitrij esküvői lakomáján tokaji bort iszik a vendégsereg, sőt, a bécsi udvari követségben dolgozó bizonyos Zalánkeményi Kakas István még terjedelmes úti beszámolót is készít Oroszországról Perzsia felé menet, bár számára akkor az oroszok nem többek, mint „állatias, durva, műveletlen emberek, tányér és kés nélkül esznek”. Amivel egyébként nem lóg ki a felsőbbrendűtudattal megvert európai utazók sorából, hiszen pl. a nagy angol John Miltonnak sem volt más a véleménye. (Igaz, ő sohasem járt orosz földön.)

Mint oly sok minden az orosz történelemben, a változás itt is I. Péter nevéhez fűződik. Az északi háború és a magyar szabadságharc egy történelmi pillanatban közel hozta egymáshoz a cárt és a fejedelmet. Kétségtelen tény, hogy II. Rákóczi Ferenc rendi-függetlenségi harca nemzetközi elismertetésében óriási szerepe volt az Oroszországgal 1707-ben kötött szerződésnek. Az már más kérdés, hogy az európai politika szövevényes érdekhálójában I. Péter számára csak egy volt az alternatív lehetőségek közül a „magyar kártya” – és még csak nem is a legütőképesebb. Mégis a két ország kapcsolattörténetének egyik kiemelkedő fejezetét írta meg a partneri viszony demonstrálásával.

1711 után a magyar–orosz diplomáciai kapcsolatok a Habsburg Monarchia és az Orosz Császárság közötti kül-

kapcsolatok története. Két nép érintkezésének azonban számos egyéb formája lehetséges. Már I. Pétert is erős kötelékek fűzték a magyarsághoz a tokaji bor szenvedélyes szeretete okán. A következő évtizedekben, az életvidám természetű cárnők korában, ha lehet, ez a kapocs még szorosabbá vált. Évtizedekig működött pl. hazánkban a tokaji Orosz Borvásárló Bizottság, amelynek ittléte ugyan nem nélkülözte a konkurens borfelvásárlókkal való szüntelen küzdelmet, ám egyúttal a bor termelői és élvezői közötti megbonthatatlan érdekazonosságot példázta. A felvilágosodás százada ugyanakkor az Európára nyitó orosz kultúrával és tudománnyal való ismerkedés kora is. A magyar tudósok ismerték a Pétervári Tudományos Akadémia tevékenységét, nagyra értékelték Mihail Lomonoszov munkásságát, és néhányan (leghatékonyabban az orvostudomány képviselői) maguk is feladatot vállaltak az oroszországi tudományosság szolgálatában.

A magyar közgondolkodást sokáig meghatározó oroszellenesség érthetően az 1848–49-es forradalom és szabadságharc leverésével veszi kezdetét. Ez még akkor is így van, ha tudjuk, hogy Görgey Artúr a két rossz közül a kisebbiknek ítélt rosszat választotta, és az oroszoknak tette le a fegyvert. A XIX. századi orosz nagyhatalom azonban Európa csendőre volt, nincs okunk tehát az ekkor jelentkező ruszofóbiáért hamut szórni utólag a fejünkre. Megint más kérdés, hogy a hivatalos osztrák–magyar politika ezt a saját, szintén nem altruista céljainak megfelelően igen jól meg tudta lovagolni, s innen kezdve évtizedekig a pánszláv veszéllyel riogatta a közvéleményt. Ez is igen életképes ideológiának bizonyult, hiszen 1917 után gyors metamorfózison

ment keresztül: a két világháború között vörös veszedelemnek hívták.

A XIX. századi történelem azonban már nem csak dinasztikus történelem, nem csak a császáré és a cáré, hiszen erősödik a polgárság és az értelmiség, amelynek már más értékszempontjai vannak. Ilyen megfellebbezhetetlen egyetemes érték az orosz kultúra, amely iránt nem bizonyult érzéketlennek a magyar szellemi élet.

A fokozott figyelem és érdeklődés első jelei még a XVIII. századból valók. A magyar tudósok szimpátiával kísérték a Pétervári Tudományos Akadémia működését, hiszen egy távoli és barbárnak tartott országban fejlette ki tevékenységét, amely példa lehetett a magyarországi tudományosság számára is.

Az igazán nagy érdeklődés azonban a világirodalmi rangú orosz irodalom iránt nyilvánult meg.

Az igazi áttörést az orosz irodalom magyarországi recepciójában az 1866-os év hozza meg, Bérczy Károly Anyegin-fordításának megjelenésével. Az „Anyegin” és Ivan Turgenyev példátlan népszerűségének kora ez. A következő évtizedben azonban ismét a politika primátusa határozza meg az oroszok magyar megítélését. Különösen az 1877–78-as török–orosz háború idején, amikor szinte hecckampány indul az oroszok ellen. Egyre-másra jelennek meg a cári despotizmust leleplező és az ún. „nihilistáktól” egyként rettegő írások a magyar sajtóban. A sokszor ruszofóbnak minősített Jókai Mór mutatott azonban példát arra, hogy a legjobbak soha nem a népet, hanem a cári önkényuralmat vették célba. Jókai így ír 1867-ben: „Az orosz kormánynak van kancsukája, vannak szibériai ólombányái, vannak vérrel írt ukázai, de az orosz nemzetnek van szabadság

utáni vágya, mit demokrata egyletei fenyegetve hirdetnek a világnak, van hatalmas literatúrája, melynek magas lelki bajnokai az általános szellemi jobblétért, a nagy koreszmékért küzdenek...” Az 1880-as években aztán az orosz irodalom magyarországi befogadásában új korszak köszönt be. A figyelem a valóban kortárs irodalom felé fordul, tehát véget ér a korábban tapasztalható fáziseltolódás. Bár az is kétségtelen, hogy pl. sokáig megfigyelhető bizonyos tartózkodás Lev Tolsztoj megítélésében, és Fjodor Dosztojevszkij, valamint Anton Csehov igazi népszerűsége is csak a XX. században jön el.

Az orosz irodalom magyar térhódítását nem gátolja meg az 1917-es forradalom sem. Az 1936-ban megjelent Mai orosz dekameron című kötetről a Nyugatban megjelent recenzió így ír: „Oroszország szellemi termékei baloldalon éppen úgy, mint jobboldalon, a legszeleesebb körű érdeklődésre tarthatnak számot. Ennek a rejtelmes világrésznek vajúdása és kialakulása kozmikus szorongással rendül át a föld urainak, rabszolgáinak kétértelmű várakozásán. A tényleges és torzító ellentmondásokon keresztül feszült izgalommal lesik az új orosz ember kibontakozó arcvonásait, mint a jövő sorsdöntő jóslatát.”

A szovjet irodalomnak tehát jelentős visszhangja volt a Horthy-rendszer Magyarországon – minden politikai ellenszél ellenére. Ez utóbbi kategóriát biztosan eufémizmusnak nevezhetjük, hiszen a fehérterrorból fogant rezsimek ellensége volt mindannak, ami a forradalomra, a szovjetre emlékeztette. Annál érdekesebb, hogy a magyar–orosz hivatalos kapcsolatok egy pikáns fejezete kezdődik – és értelemszerűen igen rö-

vid ideig tart – a Molotov–Ribbentrop-paktumot követően, amikor gesztusértékű lépésekre is sor kerül (hogy mást ne mondjunk, 1848-as magyar zászlókat szolgáltatnak vissza ünnepi külsőségek között). A II. világháború azonban – bármilyen frivol megjegyzésnek tűnik is ez – logikusan zárta le a magyar–orosz kapcsolatok ezen korszakát. Erre magyar oldalról nincs mentség: a történelmi magyar uralkodó osztály, az egész uralkodó elit a felelős a kalandor külpolitikaért, a magyar lakosság mintegy 8%-ának pusztulásáért.

1945-ben radikális változás következett be a két ország kapcsolatában: Magyarország a Szovjetunió és szövetségesei segítségével felszabadult a náci uralom alól, majd elvben lehetősége nyílt a demokratikus fejlődésre. Történelmileg igen rövid idő alatt azonban kiderült, hogy egy tekintélyelvű világhatalom érdekszférájába kerültünk.

Az orosz kultúra, művelődés magyarországi sorsában azonban látszólag kedvező változások következtek be. A Magyar–Szovjet Művelődési Társaság megalakulása is ezt bizonyítja. Kezembem tartottam a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság néven több mint 60 esztendeje alakult szervezet dokumentumait. A megsárgult lapokról az első díszelnök, Szent-Györgyi Albert neve mellett már az első elnöki bizottságban ott találtam Bajor Gizi, Heltai Jenő, Kodály Zoltán, Illyés Gyula, Szekfű Gyula nevét. Az 1947-ben megválasztott Elnöki Tanácsban felbukkan Déry Tibor, Donáth Ferenc, Károlyi Mihály, Kéthly Anna, és ott díszleg már a Gerő és a Rákosi házaspár is. Olvashatók az első évek programjai. Az egyetemes kultúra olyan óriásai látogattak hazánkba, mint Galina Ulanova, David és Igor Ojsztrah,

Emil Gilelsz, Szvjatoszlav Richter. Kétség nem fér hozzá: a Művelődési Társaság megalakítását lehet, hogy a konjunktúra szülte, lehet, hogy a geopolitika terméke, de értékkeremtésre irányult, és a magyar szellemi élet régi, évszázados adósságát lett volna hivatott törleszteni.

A Társaság működésében azonban igen hamar súlyos problémák merülnek fel. A formailag koalíciós alapon felépített szervezetről már 1946 őszén azt írja a szocdem párt kiküldötte, hogy az nem más, mint a KP „jól vagy gyatrán működő propaganda szervezete”, amelyben a szocdem pártnak közreműködni „nem lehet cél, azonfelül megalázó is”. A Politikatörténeti Intézet levéltárában egy másik jelentést is találtam. Ezt Háy Gyula főtitkár személyesen Rákosi Mátyásnak írja 1945. szeptember 22-én. Ebből kiderül pl. Kodály „reakciós” tevékenysége, de a következő is: „biztosítva van, hogy a Társaságban minden lényeges kérdésben észrevétel nélkül a Párt akarata érvényesüljön, minden alapja megvan annak, hogy a Társaság a Pártnak állandóan komoly kül- és belpolitikai jelentőségű szolgálatokat tegyen...”

Nem érthetetlen ezután, hogy a Társaság 1949 áprilisában politikai tömegszervezetté deklarálja magát, majd a nevéből is kikerül a „Művelődési” szó, és I. kongresszusán, 1950-ben, a nevét Magyar–Szovjet Társaságra változtatja. Így az sem véletlen, hogy 1957-ben újra kezdődik a szervezés és a névadás. 1957-ben alakul meg a Magyar–Szovjet Baráti Társaság, amely immár mozgalomként határozta meg önmagát. A következő fordulópontot a Társaság IX. Országos Értekezlete jelentette 1989. december 16-án, amelyen a többpárt-

rendszer viszonyai között igyekezett meghatározni helyét és kijelölni új feladatait, egyúttal kritika tárgyává téve az előző időszak „kézi vezérlését”, és a működés sokszor formális jellegét. Ekkor még országosan 2000 tagcsoport tevékenységéről készül beszámoló, de utólag visszatekintve – és talán akkor megélve is – törvényszerű volt, hogy a társadalmi-politikai változások elsöprik ezt a formát. A Szovjetunió felbomlását követően, egy alapjaiban más politikai klímában, a Magyar–Orosz Baráti Társasággá való átalakulással a feladatok új meghatározása vált szükségszerűvé, ehelyett a lassú agóniát érzékelhettük. Bővebben szoltam a Magyar–Szovjet Baráti Társaság történetéről, mert – mint csepp a tengerben – általában jellemzi a magyar–orosz kapcsolatok történetét.

Térjünk vissza ugyanakkor a következő, látszólag együgyű kérdésre: kedvezően hatott-e az orosz kultúra magyarországi recepciójára az, hogy mintegy „melegházban” nevelgették?

Mondhatnám, hogy igen, de mégis azt mondom, hogy az évtizedes erőltetett, gyakran erőszakolt szovjet-imádat, a szovjet valóság megszépítése és meghamisítása miatt a közember, de még az értelmiségi is az első adandó alkalommal elfordult ettől a kultúrától. 1989 után bizonyos értelemben szinte rosszabb pozícióból folytattuk a munkánkat, mint a II. világháború előtt. Kikerültünk az állami védőernyő alól, a felfújtt luftballon szétpukkadtt. A magyar–orosz kapcsolatok mélyrepülésbe kezdtek.

A rendszerváltó kormányokat súlyos felelősség terheli a magyar–orosz kapcsolatok soha nem látott mélypontra kerüléséért. Stílusban ugyan különbséget lehet

és kell tenni közöttük, ám kénytelenek vagyunk regisztrálni, hogy – ideológiai vagy politikai orientációjától függetlenül – ez valamennyi 2002 előtti kormányra igaz. A „Tovariscsi konyec” néven ismert plakát jól szimbolizálja az ekkor meghódított mélységeket. És mást is. Az 1956 nagy sérelmén vett kisszerű revans-kísérletekét. 1956-ért később bocsánatot kértek az oroszok, nemrég mi is megtettük ezt 1941–43-ért.

A két nép kapcsolatában talán új fejezetet nyitott a hosszú előkészületek után, 2005-ben megrendezésre került magyar–orosz kulturális évad. A szervezés során tiszta forrásból merítettünk – Petőfi Sándor és Alekszandr Puskin, Munkácsy Mihály és Ilja Repin, Bartók Béla és Szergej Prokofjev, Szabó István és Nyikita Mihalkov, Kertész Imre és Varlam Salamov kultúrájából. Az évad keretében orosz írók voltak a budapesti könyvfesztivál díszvendégei. Ismét rácsodálkozhattunk hát arra, amire Toldy Ferenc 1834-ben: „Dícsőség leszen moszka író lenni, s Szent-Péterváranak koszorúja versengeni fog a Capitóliuméval”.

Szvák Gyula

Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek

A kapcsolatok tanulmányozásának alapvető forrását az óorosz évkönyvek alkotják: a XII. század elejével bezárólag a Poveszty vremennih let (PVL), a XII. század végéig terjedően a Kijevi Évkönyv (KÉ) és a XIII. századra vonatkozóan a Halics–Volhíniai Évkönyv (HVÉ). A Rusz nyugati szomszédságában keletkezett latin nyelvű források mennyiségileg lényegesen kevesebb anyagot jelentenek, ám nagyon fontos kiegészítői a szláv nyelvű információknak: pl. a magyarországi elbeszélő források, a XIII. századot érintő esetekben a magyarországi oklevelek és a lengyelországi elbeszélő források (Gallus Anonymus, Wincenty Kadłubek, évkönyvek).

A témára vonatkozó források alaposabb elemzése azért is látszik szükségesnek, mivel magyar nyelven a legteljesebbnek még mindig Hodinka Antal évszázados forráskiadványa tekinthető. Hodinka szövegcsoportosítása ma már korszerűtlen. A „régí”, „közép” és „új” szövegek nem újabb forrásokat jelentenek, hanem a régiek egy-egy újabb – bővített vagy kurtított – változatát. A magyarokra vonatkozó híradások esetében is lehetséges szerzők szerint differenciálni, akkor is, ha a szerző neve jobbára ismeretlen marad. Szempontjai és álláspontja ugyanis elárulják hovatartozását. A hadakozásban részt vevő személyekre vonatkozó ismereteinket bővítik a latin nyelvű oklevelek, amelyek narratiojában

számos – az óorosz krónikás anyagot kiegészítő – információra bukkanunk. Ezek összegyűjtését és elemzését is el kellett végezni. Az adatok mennyisége és információik szempontjából tovább árnyalják a kapcsolatokról alkotott ismereteinket a bizánci, illetve a lengyelországi források. Ez utóbbiak esetén felmerülhet a kapcsolat az óorosz letopiszekkel, mivel nem jelentettek nyelvi nehézséget.

A dinasztikus szálak nyomán bonthatók ki az egyes események, a hadjáratok, segítségkérések, diplomáciai kapcsolatok:

1. Korai kapcsolatok – szórványos adatok
 - 1.1. A honfoglalás és a Szvjatoszlav-féle koalíció
 - 1.2. Házasságok és segítségkérések
2. Kijev és Halics érdekellentéteinek szövevényében
 - 2.1. Kálmán és a kijevi nagyfejedelem
 - 2.2. A halicsi szövetség létrejötte: II. István és II. Béla
 - 2.3. II. Géza és az európai politikai rendszer
 - 2.4. III. Béla expanziós kísérlete
3. II. András halicsi politikája és hadjáratai
 - 3.1. A magyar–lengyel szövetség módozatai
 - 3.2. Danyiil és a kunok között lavírozva
4. IV. Béla és Danyiil rex
 - 4.1. Ellentétben az apai szemlélettel
 - 4.2. A tatárjárás, mint fordulópont
 - 4.3. Nyugati érdekek – keleti szövetséges
 - 4.4. Szétváló érdekek mentén

A források elemzése nyomán mondhatjuk ki, hogy a kapcsolatokról rendelkezésre álló információink nem két ország (terület, társadalom), hanem két dinasztia kapcsolatát tárják elénk. A dinasztikus kapcsolatokat pedig mindig és kizárólag a dinasztia érdekei motiválták Európa-szerte, nem volt ez másképp az Árpádok és a Rurikok esetében sem. A dinasztikus kapcsolatok pedig soha nem egy szálon „futottak”, ezért regionális keretbe kell helyezni őket, és számolni kell az országon belüli hatalmi érdekellentétekkel is.

Az Árpádok és a Rurik-dinasztia fejedelmei közötti kapcsolatokban két szálát kell megkülönböztetnünk. A korábbi, amikor a magyar királyok a kijevi nagyfejedelmekkel tartottak fenn kapcsolatokat. A későbbi, amikor ennek helyébe a megszerveződött halicsi fejedelemség képviselői léptek, hiszen ők alkották a közvetlen szomszédságot. A XII. században egy ideig párhuzamosan jelen van mindkét irány, illetve érdekelttség; alkalmanként ellentmondásba is keveredik miatta a magyar politika. Különbséget kell tennünk a korai időszak kapcsolatrendszer és a XII. század végén megjelenő magyar expanzív igények megnyilvánulása között, illetve ettől is eltérő a tatárjárás után kialakult kapcsolatrendszer.

A XII. század elejéig egyértelmű az Árpádok és Kijev közötti érintkezés, a XII. század húszas éveitől jelenik meg vele párhuzamosan a halicsi érdekelttség. Már Mihajlo Hrusevszkij rámutatott az önállósodó Halics politikai manővereinek mozgatórugójára. Nevezetesen arra, hogy az önállóság záloga volt a Kijevvel és Volhíniával következetesen vállalt opposíció. Velük szemben a nyugati, délnyugati szomszédokra, Kis-Lengyelor-

szágra, Mazóviára és Magyarországra, illetve a steppei lovas nomádokra támaszkodott. A meglepő az, hogy az évkönyvírók mindezt csak a csernyigovi fejedelmet „marasztalják el”. Az Árpádok kétirányú kötődése a magyarázat arra, miért következett be sokszor váratlan fordulat a kapcsolatrendszerben. Hrusevszkij állásfoglalását ki kell egészíteni azzal, hogy a haderő növelésében a halicsi fejedelmek a steppei szomszédjaik, a kunok haderejét is következetesen igénybe vették. Nem ritkán akkor, amikor önállóságukat lengyel, illetve magyar oldalról fenyegette veszély.

Halics „egyensúlypolitikája” az 1180-as évektől kezdve egyre kevésbé bizonyult hatékornak. A Magyarországon és Lengyelországban bekövetkezett változások Halics irányában megnyilvánuló expanzív igényekkel párosultak. A XIII. század folyamán a halicsi terület (valószínűleg gazdagsága miatt) a Rusz más területeiről is vonzott fejedelmeket, akik Halicsban akartak „otcsinához” jutni. A XIII. század elejének kusza politikai viszonyai egy interregnumhoz hasonló állapotot eredményeztek, ahol tág tere nyílt a bojári csoportok rivalizálásának és a különböző szövetségi kombinációknak mindazon külső politikai erők között, amelyek Halics megszerzésére törekedtek.

A legintenzívebb hadakozás II. András uralkodása idején folyt északkeleti irányban. Ezt csakis úgy lehetett véghezvinni, ha a király maga mögött tudta a világi elit vezető erejét. Úgy véljük, a király hadi tervei az uralkodó elit támogatásával találkoztak. Az „új berendezkedés”-ből azok tudtak hasznot húzni, akik kellően fontos érdemeket tudtak felmutatni. Erre a folyamatos halicsi hadakozás bőséges lehetőséget kínált. Az 1210-es

években Kálmán herceg halicsi királysága, majd az 1220-as évek második felében András herceg hercegi udvarának megszervezése a tisztségek szaporodásával is járt. A királyi udvarok „szaporodása” megfelelt a feltörekvő elit elképzeléseinek. Ebben véljük megtalálni azt a motivációt, amely a XIII. század elejének szívós, de eredménytelen hadakozása mögött állt. A király részéről pedig egy olyan területszerzési törekvés állhatott a háttérben, amilyen az ország déli határai mentén a bánágok megszervezésében realizálódott.

IV. Béla szakított apja keleti irányú politikájával, és ez a szakítás többértelmű. Egyrészt a tatárjárás előtt visszavonult a segítséget kérő fejedelmek támogatásától, hiszen korábban sem túl lelkesen vett részt a halicsi harcokban, csupán apjának „megbízásából és akaratából”. Másrészt abban nyilvánult meg a szakítás, hogy – a Jaroszlav alatti csatát leszámítva – szövetségest keresett a halicsi fejedelmekben, ahogy a pápához írott levelében ezt megfogalmazta. Harmadrészt pedig a tatár veszély háttérbe szorulásával a halicsi szövetséget nyugati irányú céljaihoz igyekezett felhasználni. A halicsi-magyar dinasztikus kapcsolatok az 1260-as években lényegében megszűntek. Ennek okát a mindkét területen bekövetkezett belpolitikai változásokban kereshetjük. A tatár–litván harcok szorításában egyre kevesebb mozgástérrel rendelkező halics–volhíniai fejedelmek éppúgy, mint a megerősödő tartományurakkal küzdelmekbe kényszerülő magyar királyok nem foglalkozhattak külpolitikai tervekkel, ehhez nélkülözték azt az ütőképes hadsereget, amelynek hiánya a belső instabilitást is eredményezte.

A kapcsolatok megszakadását mindkét oldalon egy

kormányzati válság eredményezte, amelyet a dinasztia (Magyarországon az Árpádok, Halics–Volhíniában a Rurikok halicsi ága) férfiágon való kihalása súlyosbított. Magyarországon az Árpádok uralmának belső instabilitását a királyi hatalom drámai térvesztése idézte elő. A társadalmi átalakulás során nem rendelkezett többé azzal a királyi kézben levő katonai potenciállal, amely az északkeleti szomszédsága szemében fontossá tette. Halics–Volhíniában a bojári és fejedelmi érdekek a fejedelemség létrejötté óta állandóan egymásnak feszültek. A tatárjárás után nyugatról nem jött olyan segítség, amellyel a fejedelmi hatalmat alátámaszthatta volna. A tatárokkal szemben a halicsi katonai erő önmagában tehetetlennek bizonyult. A maximum, amit a tatárokkal szemben el lehetett érni, az az volt, amit Danyiil elért: nem kellett azonnal és teljesen a tatár uralomnak alárendelődni. Azonban már Danyiil élete végén, az 1250-es évek legvégétől fokozatosan kiszolgálták a halics–volhíni fejedelmek a tatárokat, illetve ütközőzónává váltak Lengyelország és a tatárok között. *(részlet)*

Font Márta

Moszkóvia és Magyarország

A Moszkvai Rusz kora (a XV. század utolsó harmada – a XVII. század vége) önálló fejlődési paradigma az orosz történelemben. A moszkvai állam ez idő alatt egy Kelet-Európa perifériáján elhelyezkedő regionális középhatalomból világbirodalommal terebélyesedett. Főlemelkedése III. Iván érdeme (1462–1505). Hanyatlása I. Péter cárt (1682–1725) arra készítette, hogy belefogjon egy európai típusú erőltetett modernizációba. Magyarország Hunyadi Mátyás uralkodása (1458–1490) alatt élte utolsó föllángolását. Az erőskezdő király halála után a magyar állam életerejé gyorsan tovaszállt: 1526-ban elvesztette szuverenitását, 1541-ben három részre szakadt.

Diplomáciai kapcsolatok

III. Iván uralkodása kiemelte a Moszkvai Nagyfejedelemséget az ismeretlenség homályából. A Kreml ázsioja különösen megnőtt 1480 után, amikor a moszkvai állam végleg lerázta magáról a tatár „igát”. A diplomáciai offenzívát a Szentszék indította el 1469-ben. Az utolsó bizánci császár Itáliában élő unokahúgának kiházásával a pápa egy törökellenes koalíció résztvevőjének akarta megnyerni a nagyfejedelmet. A frigy 1472-ben létrejött, az együttműködés azonban nem, mert

vatikáni részről körülöngte a vallási unió igénye, amit Moszkvában határozottan elutasítottak. A Szentszék példáját számos európai fővárosban követték. A kapcsolatok intenzifikálásában a Német-római Birodalom járt az élen: 1489–1492 és 1504–1509 között a „magyar kérdés”, 1515 után az oszmánok előnyomulása állt a tárgyalások középpontjában.

III. Iván az első moszkvai nagyfejedelem, aki védekezésből támadásba lendült Nyugat, azaz Litvánia felé. Ezzel kezdetét vette a keleti szláv területek „visszahódítása”. A litván nagyfejedelemi és a lengyel királyi trónon a litván eredetű Jagelló-dinasztia tagjai ültek, akik 1385 óta perszonálunióba, 1569-től közös államba (Rzeczpospolita) egyesítették a két országot. Korszunkban a lengyel–litván konglomerátum számított Kelet- és Közép-Európa vezető hatalmának. A XV. század utolsó és a XVI. század első harmadában a Habsburgok és a Jagellók rivalizáltak egymással a magyar és a cseh koronáért. A Duna jegén megválasztott Hunyadi Mátyás nem tartozott a „bíborbanszületett” királyok sorába. Hatalmát mindkét előkelő család illegitimnek tartotta.

1482-ben a magyar uralkodó szövetségi ajánlatot tett a moszkvai nagyfejedelemnek. Az orosz évkönyvek szóhasználatával élve „a barátságról és a szeretetről” aláírt egyezmény a Jagellók ellen irányult, ám Mátyás váratlan halála (1490) miatt sohasem realizálódott. Juri Alekszejev szovjet-orosz történész értékelése szerint ez volt az első államközi szerződés, amelyet Oroszország konkrét katonai-politikai céllal kötött egy európai kormánnyal. Az együttműködési megállapodás okleveles formába öntését intenzív kapcsolatépítés kísérte. 1482–

1489 folyamán legalább három követváltásra került sor a két udvar között. Orosz részről Fjodor Kuricin, a külügyi apparátus főhivatalnoka, a nagyfejedelemi család bizalmasa vezette az első delegációt, akit a pravoszláv egyház veszedelmes szabadgondolkodónak tartott. A hazatérését követő néhány esztendő múltán a metropolitának sikerült kieszközölnie, hogy Kuricint a testvérelvel együtt kivégezzék.

Hunyadi Mátyás elhunyt a véres viszálykodást szült, amelyben a magyar korona a cseh trónon (1471 óta) ülő Jagelló Ulászlónak jutott (1490–1516). Testvérei, Jan Olbracht lengyel király (1492–1501), valamint Alekszandras litván nagyfejedelem (1492–1506) és lengyel király (1501–1506) kiszorították a Habsburgokat Kelet-Közép-Európából. 1491 tavaszán III. Frigyes német-római császár szövetségre lépett III. Iván orosz nagyfejedelemmel a Jagellók ellen. A paktum kedvezményezettje Habsburg részről a császár Miksa nevű fia, a római király lett, de ez a megállapodás is papíron maradt. 1491 novemberében Ulászló és Miksa békét kötöttek Pozsonyban. Oroszország stratégiai érdekei megkövetelték, hogy részletes és friss információval rendelkezék a Magyar Királyság belső állapotáról. Az orosz diplomaták tollából származó, 1490 októberében Lübeckből, 1491 júniusában Nürnbergből, majd egy esztendő múltán Revalból (Tallinn) küldött követjelentések aprólékosan foglalkoztak a Magyarországon kialakult helyzettel. Ezt követően a téma eltűnt a dokumentumokból, és csak 1503-ban bukkant föl ismét. A pápa kérésére II. Ulászló magyar és cseh király közvetíteni próbált Alekszandras litván, valamint III. Iván orosz nagyfejedelem között annak érdekében, hogy beszüntessék

a háborúskodást, és közös koalícióba tömörüljenek a törökkel szemben. A kudarc egy kérészéletű Jagelló-ellenes orosz szövetség megkötésére (1514) készítette a Habsburgokat. A magyar korona sorsáról (is) rendelkező 1515-ös bécsi szerződés azonban összeboronálta a két egymásra acsarkodó dinasztiát, így a Habsburgok „keleti politikája” visszatért a lengyel-litván-orosz megbékélés gondolatához annak reményében, hogy közös védőpajzs kovácsolódhat az oszmán expanzió megállítására. A magyar-orosz diplomáciai kapcsolatok 1503 után elhaltak.

A cári udvar figyelme a Kárpát-medencebeli események iránt töretlen maradt, de informáltsági szintjét ettől kezdve a német és a lengyel-litván források befolyásolták. Az áruló Andrej Kurbszkij herceghez 1564 júliusában írott (nyílt?) levelében IV. Iván (1533–1584) az „őrültséget elkövető” Szapolyaihoz („Magyar Jánoshoz”) hasonlította a dezertált főurat, amiért az – a vád szerint – valaha ellenezte az asztraháni tatárok elleni hadjáratot. Szapolyai János magyar királyt (1526–1540) az oszmánok bábjának tekintették Oroszországban, aki önző hatalmi aspirációitól fűtve lepaktált a Portával. Úgy látszik, ez a Szapolyai-kép általánosan ismert lehetett művelt körökben, mivel a cár nem fűzött magyarázatot a párhuzamba állításhoz. Biztosan tudta, hogy a sértése célba talál. A motívum 1578-ban visszatért Báthory István erdélyi fejedelem (1571–1586), lengyel király és litván nagyfejedelem (1576–1586) követeivel folytatott tárgyalások alkalmával, amikor az orosz diplomaták emlékeztették lengyel partnereiket, hogy milyen morális közegből érkezett koronás főt választottak maguknak: „A Magyar Királyságban... Lajos [uralko-

dott], akit a Török megölt, a magyarok [nyakába] pedig Hétvári Jánost ültette. János a magyar király, Lajos fővezére volt, de a Töröknek megüzente, hogy elárulja Lajos királyt. Az egész seregével meghátrált, s ezért a hitszegésért a Török királlyá tette.”

A IV. Iván és Báthory István között lezajlott, becsmérítő megjegyzésektől hemzseggő üzenetváltás a korabeli propaganda részét képezte. A livóniai háborúban a lengyel király két győztes (1579, 1580) és egy kudarcba fulladt (1581) hadjáratot vezetett muszka földre. A lengyel-litván állam nemesi fölkelése könnyűlovasságból állt, ezért Báthory az erdélyi rendektől igényelt gyalogságot és tüzérséget. Számtalan felvidéki, partiumi, transylvániai katona küzdött és lelte halálát a várostromokban. 1579-ben Báthory egykori riválisa, Kornváti Bekes Gáspár vitézségének köszönhetően vált lehetségessé Polock elfoglalása. 1580-ban Abafáji Gyulai Pál erdélyi fejedelmi titkár jeleskedett Velikije Luki bevételekor, amit aztán meg is énekelt. A talpasok egyik tizedese, Kerekes Máté pedig azzal írta be nevét az örökkévalóságba, hogy az 1581. szeptember 8-i rohamot követő ádáz kézitusában elsőként tűzte ki az erdélyi lobogót a pszkovi vár külső bástyájára. Báthory példája divatot teremtett. A lengyel és litván nagyurak előszeretettel alkalmaztak bandériumaikban Felső-Magyarországról, Erdélyből és a Hódoltságból toborzott „hungarusokat”. A magyar zsoldosok harcművészetbeli jártassága elmaradt a németekétől, de sokkal olcsóbban meg lehetett őket szerezni. A XVII. század csaknem szünet nélküli lengyel-orosz háborúiban tömegesen kerültek „hungarusok” az oroszországi hadszínterekre.

Foszlányok a „népi diplomácia” területéről

A XVI. század közepének ismert orosz „publicistája”, Ivan Pereszvetov ifjabb korában Szapolyai János huszárai között (1528–1531), majd Habsburg Ferdinánd könnyűlovasságában (1532–1534) szolgált. 1548 (vagy 1549) szeptemberében folyamodványt nyújtott be IV. Iván cárhoz, amelyben védelmet kért a főurak hatalmaskodásai ellen, és fölajánlotta a külföldön szerzett tapasztalatainak hasznosítását. Magyar huszárpajzsok rendszeresítését is javasolta, amelyek mintapéldányát saját kezűleg készítette el. Kezdeményezése eredménytelen maradt.

1552 nyarán egy ismeretlen keleti szláv vándor (zarándok?) felkereste a „Zanov” nevű monostort, amely egy katolikus felekezetű magyar földbirtokos uradalomban állt valahol Máramarossziget közelében a Keleti-Kárpátokban. A külhoni látogató különösen a szép hely gyógyító erejű termálforrásait dicsérte. A néhány soros följegyzés az egyik leghíresebb korabeli orosz utazó, Trifon Korobejnyikov műveivel együtt terjedt XVI–XVII. századi kéziratos gyűjteményekben.

Borisz Godunov cár (1598–1605) 1600-ban kelt levelében – többek közt – arról értesítette Erzsébet királynőt, hogy az Angliából Moszkvába küldött „magyar” orvos, Christopher Richtinger kigyógyította őt súlyos nyavalyájából.

1664–65-ből ismert egy magyar nyelvű menetlevél, amelyet a hazafelé tartó rjazanyi illetőségű egykori hadifogoly, Tyimofej Csevkín számára állítottak ki azért, hogy akadálytalanul áthaladhasson az ország területén.

Az orosz birodalomban letelepült „hungarusok”

A hadifogságba esett vagy dezertált magyar zsoldosok közül sokan választották új hazájuknak a moszkvai államot. A XVII. században az orosz kormányzat szívesen fogadta, sőt ösztönözte külföldi katonák (valamint iparosok) alkalmazását és honosítását. Főként a birodalom kelet-európai és ázsiai peremvidékeire telepítette őket, ahol a helyőrségi szolgálat nem volt eléggé vonzó a hazai nemesek és közrendűek számára, s ahonnan az idegen országokból érkezett „jövevények” (выходцы) nem szökhettek vissza. A cár hűségére fölesküdtött fegyverforgatók között beloruszok, ukránok, lengyelek, litvánok, németek kerültek elsöprő többségbe. A magyarok számaránya elenyészően csekély maradt. Lényegét tekintve a végvári harcosok életmódját folytatták, de kevésbé veszélyes körülmények között, és rendszeres „hópénz” folyósítása mellett.

A Pszkovnál átállt Mátyás Ugrenyin a Szibériába vezényelt egyik legelső reguláris kontingens tagjaként érkezett az ázsiai országrész székvárosába 1588-ban. Ötven esztendő t húzott le a „litván lajstromban”. Megnősült. Fia, Jakov Martyasov a tobolszki nehézlovasságnál szolgált. 1668-ban besorolták az állandó jelleggel Szibériában élő fegyveresek legmagasabb társadalmi (és fizetési) kategóriájába, a „bojárivadékok” (дети боярские) közé.

1598-ban a nyugat-szibériai Pelimbe számúzték Petruska Ugrenyint.

Ivan Vengerszkoj a tobolszki „bojárivadékok” kenyerét ette. 1634–35-ben rábízták a Nyugat-Szibéria déli szegélyén fekvő Nyizsnyjaja Nyicinszkaja szloboda

parancsnoki posztját. A „szloboda” szó Urálon túli viszonyok közepette olyan palánkkal megerősített települést jelentett, amely egyfajta átmenetet képezett falu és mezőváros között. Katonai parancsnoka egyben a környéken dolgozó és az államnak robottal tartozó parasztok intézője is. Nyizsnyjaja Nyicinszkaja szloboda a kalmük hordák betöréseinek megakadályozására létrehozott erőrendszer fontos láncszemét alkotta. Ivan Vengerszkij felelősségteljes és bizalmi tisztséget töltött be.

A kozlovi földvárat 1636-ban emelték, hogy segítse a rjazanyi végvidék őrzését a krími tatárok portyáival szemben. Része lett a moszkvai állam új, déli határvédelmi vonalának, a „belgorodi gypünek”. 1636–37-ben Belgorodban és (Sztarij) Oszkolban telepítették le a magyar „Alekszandr Legdanszkijt és társait”. 1652-ben megjutalmazták a Kozlovban szolgálatot teljesítő „magyarföldi Lavrentij Migalevet”, amiért áttért az ortodox hitre.

A „külföldi” jogállású vologdai kisbirtokos, Ivan Danyilovics Vengerszkij 1644–45-ben följelentést tett a moszkvai hadügyi kormányzék „jövevények” ügyeivel foglalkozó „asztalánál” egy belozerszki illetőségű lengyel nemesember ellen súlyos testi sértést okozó garázdaság elkövetése miatt.

Az orosz-lengyel „vallásháború” idején, a litvániai hadszíntéren foglyul ejtett és Moszkvába szállított magyar vitézek 1659-ben fölajánlották a hatóságoknak, hogy megfelelő illetményért cserébe belépnek a cári seregbe.

1671-ben a „külföldi” Ivan Vengerszkij „ércszakértőt” a Tobolszk környékén föltárt ezüstbányák kiaknázásának megszervezésével bízták meg.

A moszkvai birodalom ázsiai tartományaiban letelepedett „hungarusok” gyermekei között találni tunguz nyelvű tolmácsot a távol-keleti Ohotszkban (Ivasko Urenyinov – 1652), solymászlégényt a nyugat-szibériai Tyumenyben (Ganka Ugrenyinov – 1668), helyőrségi tisztet az északkelet-szibériai Jakutszkban (Ivan Ofonaszjev Vengerszkij – 1696). Országos ismertségre azonban egyetlen egy tett szert: Avraamij sztarec, a szibériai óhitűek lángelkű prédikátora.

Avraamij lelkiatya (világi nevén Alekszej Ivanovics Vengerszkij) maga köré gyűjtött vallási szakadárokból „pusztát”, azaz szerzetesi közösséget szervezett a Tobolszk közelében fekvő Utyjackaja szloboda mellett. Hívei 1682-ben megtagadták a trónra lépő új cárok (V. Iván és I. Péter), – meggyőződésük szerint – az „Antikrisztus” hatalmának elismerését. Mikor a hadsereg körülvette lakóhelyüket, a közösség tagjai az önkéntes tűzhalált választották Avraamij kivételével, aki eltűnt. Hamarosan Dalnyije Karmaki (Tyumeny körzete) mocsaras vidékén bukkant föl, ahol szkítit alapított egy lakatlan szigeten. 1701-ben sikerült megtalálni és fölszámolni a „közrendre veszélyes” telepet. Avraamijt elfogták. Vele együtt a hatóságok kezére jutott könyvtára is.

Szili Sándor

Erdélyi–oroszlengyel kapcsolatok a XVII. században

A XVII. századi erdélyi–oroszlengyel kapcsolatok kizárólag politikai természetűek voltak, sőt, tematikájára nézve igen szűk területre korlátozódtak. Konkrétan: ezek a kapcsolatok a lengyel királyválasztásokkal hozhatóak összefüggésbe. Miután a Rzeczpospolita (a Lengyel–Litván Nemesi Köztársaság) választásos monarchiaként működött 1572, azaz, a Jagelló-dinasztia kihalása után, a lengyel királyválasztásokkor minden alkalommal felbukkant a trónjelöltek között a lengyel–litván állammal valamennyi szomszédos állam uralkodója, vagy azok családtagjai. Így történt ez például 1574–1575-ben is, amikor a kilenc királyjelölt között ott találjuk Báthory István erdélyi fejedelmet, de IV. Iván orosz cárt is. Báthory – elfogultság nélkül kijelenthetjük –, a Rzeczpospolita legsikeresebb uralkodójának bizonyult. Elismertségét és népszerűségét lengyel – litván alattvalóinál azokkal a katonai győzelmekkel alapozta meg, amelyeket éppen IV. Ivánnal szemben Livóniában ért el. Ő valóban a Rzeczpospolita királya volt, – ahogyan azt egyszer a lengyel főuraknak dühösen odavetette – ő senkinek „se faragott, se festett bábuja” („non fictus neque pictus”). A Báthory-hagyomány – ti. a lengyel korona megszerzésének esélye – mindvégig kísértette az erdélyi fejedelmeket Báthory Gáboron, Bethlen Gáboron át a Rákócziakkal bezárólag.

Az erdélyi és az orosz külpolitikának egyaránt célterületet jelentő Lengyelországban, a lengyel korona ügyében újra keresztezték egymást az erdélyi és az orosz törekvések.

1655 végén úgy látszott, hogy a Rzeczpospolita a végnapjait éli. X. Károly Gusztáv svéd király (1654–1660) csapatai nemcsak Varsót, de Krakkót is elfoglalták, Alekszej Mihajlovics cár (1645–1676) és Bogdan Hmelnyickij kozák hetman (1648–1657) egyesített hadai Litvániát hódoltatták. A szlávok felszabadítása és egyesítése, illetve egyesülése jelszavaival folytatott sikeres háború következtében az orosz cár a Nagy-Oroszország uralkodója titulását önkényesen „Kis- és Fehér-Oroszország” uralkodójának titulussal egészítette ki, sőt igényt formált „a Litván Nagyfejedelemség, Volhínia, Podólia uralkodója” címre is. János Kázmér lengyel király – litván nagyfejedelem (1648–1668) országaiból kiűzve, az „özönvíz” (potop) elől menekülve, a császári Sziléziában talált magának ideiglenes menedéket. Ezzel a tettel megsértette a Rzeczpospolita alkotmányát, de jure elveszítette országát és koronáját. Lengyelország és Litvánia sorsa beteljesedni látszott, mert az állam totális megsemmisítését tervező svéd–erdélyi–kozák koalíció tárgyalásai is a sikeres befejezéshez közeledtek.

Ebben a kilátástalan helyzetben János Kázmér király a diplomácia eszközeivel próbálta kompenzálni a háborús veszteségeket. Követeit Európa fővárosaiba parancsolta: a háborúban közvetlenül érintett országokkal fegyverszünetről egyezkedtek a királyi megbízottak, a háborúból kimaradt országoktól pedig katonai segítséget, vagy zsoldosok felfogadásához szükséges kölcsönöket igyekeztek beszerezni. Viszonzásképpen mindig

a legkedvezőbb és a legcsábítóbb ajánlattal kecsegtették a tárgyalópartnereket: a lengyel koronát ajánlgatták „megvételre”. A bécsi, a gyulafehérvári, a berlini udvarok egy és ugyanazon időben törhették a fejüket Lengyelország további sorsán.

A lengyel koronahetman, Stanisław Potocki azzal áltatta II. Rákóczi György fejedelmet, hogy leginkább őt szeretnék királyuknak, s erre „maga az egész Russiával (értsd: Ukrajna – G. S.) és több nagy complex rendekkel kész volna kedveskedni és szolgálni” (kiemelés tőlem – G. S.) –, mindössze a részletek tisztázására lenne szükség. Mikes Mihály erdélyi kancellár Potocki koronahetmannel Lublinban már a konkrétumokról egyezkedve azt vizsgálta, hogy hogyan lehetne a király és a fejedelem érdekeit összeegyeztetni olyan formában, hogy „mind az király ő felsége regimenje (uralma) fen maradna illibate (csorbitatlanul), és mind az méltóságos fejedelem ő nagysága contentálódhatnék”. Elfogadná-e a fejedelem – érdeklődött Potocki – az uralkodás megosztását (in consortium regiminis)? Elképzelése (elképzelésük) szerint a „közös uralkodás” – lengyel módra – ekképpen nézett volna ki: János Kázmér, királyi méltósága és uralkodása érintetlen marad(na), Rákóczi pedig társuralkodóként, de facto mint második ember, megtisztítja az országot az ellenségtől. Jerzy Sebastian Lubomirski, a korona főmarsallja a Rzeczpospolita megmentését ugyancsak Rákóczitól remélte. Rákóczi „trónkövetkezése teljes épségben tartása mellett” az azonnali segélyért Kelet-Galícia vagy Podgorze egy részének átengedése lesz a fizetség – ígérte az egyébként távoli Rákóczi rokon.

II. Rákóczi György és közvetlen környezete ebből a

situációból a legnagyobb haszon elérésére törekedett. Mikes Mihály kancellár egyenesen azt tanácsolta a fejedelemnek: „...Nagyságod kezében levén penig az fegyver, élhetne legitima autoritásával. És plures adorant solem orientem, quam occidentem”. (Többen imádják a felkelő, mint a lemenő napot – kiemelés tőlem – G. S.). Rákóczi másik bizalmasa, Kemény János ugyancsak elérhetőnek mondta a koronát: „Kasimir király ha maga restitutiojához nem bízik, bizonnyal hiszem – állította határozottan –, inkább kívánja Nagyságod előmenetelét, mintsem Svecusét, sőt császár is inkább annál annak, nem szeretetből, hanem hogy a svecusok potentiáját félvén, akarja, ha ez úton Nagyságod is összevesz svecussal” (kiemelés tőlem – G. S.).

Ez az élénk erdélyi–lengyel diplomáciai mozgás nem került el Hmelnickij hetman figyelmét sem, ráadásul a tárgyalások érdemi részéről is pontos információkkal rendelkezett. A lengyelek diplomáciai próbálkozásairól és ajánlatairól szóló híreket futárpostán továbbította Moszkvába. A ljachok „pénzért és katonáért küldtek” Rákóczihoz – jelentette a kozák hetman a cárnak –, hogy folytathassák a svédek elleni háborújukat, s azt „ígérik, hogy Rákóczi fejedelem János Kázmér halála után a királyságot elnyeri, vagy ha Rákóczi városokat szeretne, akkor városokat adnak neki zálogul”.

Ily módon, a cári udvar már 1656 őszén közvetlen adatokkal rendelkezett a lengyel trón elnyeréséért folyó vetélkedésről. Amíg Hmelnickij az Erdélyben zajló alkudozásokról jelentett Moszkvának, addig a litván nagyhetman Korwin Gosiewski az Európa-szerte keringő elképzeléseket osztotta meg a cári udvarral. Ezek szerint III. Ferdinánd császár (1637–1657) a fiának szeretné a lengyel királyságot, ámbar olyan hír is fel-

röppent, hogy a bajor választófejedelem se utasítaná vissza a lengyel koronát – állította Gosiewski. Tudósításból az is kiderült, hogy a korona sorsa ténylegesen az ütőképes hadak parancsnokaitól, Stanisław Koniecpolskitól és Stefan Czarnieckitől függ. Amennyiben sikerül megnyerni őket és elkötelezik magukat a cár öfélése mellett, a lengyel királyi cím biztosan Alekszej Mihajlovics titulussai között fog szerepelni – ígérte a litván főúr.

Litvániában az 1656. év eleje meghozta az áhított fegyverszünetet, miután Alekszej Mihajlovics cár elfogadta III. Ferdinánd császár békeközlítő misszióját, bejegyeztet abba, hogy a lengyel–oroszlengyel delegációk a békekötés feltételeiről tárgyalásokat kezdjenek Vilnóban (Wilno). Oroszország szívesen fogadta a császár mediatórságát, mert a katonailag már összeomlott Rzeczpospolita helyett a veszélyes Svédországra koncentrált. A béketárgyalások megindulásának előfeltételként csupán azt kötötte ki a cári politikai vezetés, hogy Lengyelország külön békéről nem alkudozhat Svédországgal Oroszország beleegyezése nélkül, illetve Lengyelország elismeri Oroszország Svédország elleni háborújának jogosságát, amennyiben svéd támadás érne a cár országát.

A vilnai tárgyalásokra való készülődés komoly nyugtalanságot keltett a kozák fővárosban, Csibirinben. Először is azért, mert a Zaporozsjei Had véleményének mellőzésével határoztak a cári udvarban a kapcsolatfelvételtől, másodszer azért, mert az orosz külpolitikai irányváltást, a befejezetlen háború új háborúval való felcserélését Ukrajnában egyáltalán nem helyeselték, harmadszer pedig azért, mert Vilnóban nem lehetett

biztos tárgyalási eredményekre számítani. A kozák vezetőket ez utóbbi körülmény különösen aggasztotta. Példának okáért: mi lesz a sorsa a Zaporozsjei Hadnak, ha Vilnóban megegyezés születik Lengyelország és Oroszország között? Ukrajna visszakérül Lengyelországhoz, avagy érvényben marad az 1654. évi Oroszországhoz való csatlakozása? Vagy netán mindkettőjükkel fegyveres harcra kényszerül? Abban az esetben, ha nem születne megállapodás a konferencián, akkor a Zaporozsjei Had köteles lesz mind Lengyelország, mind Svédország ellen harcolni Oroszország oldalán?

II. Rákóczi György 1656. június végén Konstantinápolyon keresztül értesült az erdélyi külpolitikát negatívan befolyásoló (vilnai) eseményről. Rákóczi tudniillik rádöbbsent arra, hogy ha a kozákok is kiegyeznek a lengyelekkel Vilnóban, akkor a királyi ambíciók hiábavalóak, a lengyel koronáról szőtt álmái szertefoszlának, sőt, azt sem lehetett kizárni, hogy újjáalakul a Zaporozsjei Had – Krím szövetség kifejezetten az Erdélyi Fejedelemség és a román vajdaságok fenyegetésére.

A fentiek alapján érthető, hogy a vilnai konferencia bejelentése már önmagában is milyen feszültségeket teremtett a térségben. Nem véletlen, hiszen Vilnó gyökeresen megváltoztathatta az eddigi külpolitikai konstrukciókat, s minden érdekelt félnek a mindent, vagy a semmit jelenthette. A vilnai tárgyalások (1656. augusztus 17 – november 3.) részleteitől itt és most el kell tekintenünk. A konferencia napjai meddő vitákkal, kölcsönös vádaskodásokkal és parázs veszekedésekkel teltek, mígnem augusztus 28-án az orosz küldöttség vezetője, Nyikita Odojevskij bojár váratlan kérdéssel fordult a királyi delegáltakhoz: „*Miért nem kérdezhet-*

nétek meg őt (János Kázmért – G. S.), *hogy megengedi-nektek, hogy utódjául a cárt és fiát válasszátok királynak* (kiemelés tőlem – G. S.)... „Ez számtalan előnnyel járna mindkét országnak, minden ellenségeskedés megszűnne, nem lenne többé értelme egyes „provinciák” hovatartozásáról vitatkozni. „Ha ezt a javaslatot elfogadjátok, akkor mi mindenben azonnal megegyezünk” – zárta beszédét a cár képviselője.

János Kázmér delegátusai megdöbbenéssel hallgatták a cáriak felvetését, majd közölték: „ez a dolog teljesen új számunkra, de törvényeink ellen való”, mert a király él, s „életében nem gondolhatunk más utódra”. Különben is, fölösleges a királyválasztásról beszélni addig, amíg a béketárgyalások be sem fejeződtek: „...ha befejeztük az egyiket, akkor könnyebben foghatunk a másikhoz” – próbáltak manőverezni a lengyel, litván megbízottak. III. Ferdinánd császár képviselői, mint békeközvetítők (Allegretti di Allegretto jezsuita szerzetes, Johann Dietrich von Lorbach) egyértelműen a lengyelek segítségére keltek, amikor „az ügyek szétválasztásának a szükségességéről” beszéltek. Odojevszkij viszont azzal érvelt, hogy a cár királlyá választásának problémája elválaszthatatlan a békekötéstől, majd engedékenyen azt is megjegyezte: cár öfelsege a királyi cím fejében visszaszolgáltatná Litvániát Lengyelországnak, visszaszerezné Lengyel–Livóniát a svédektől és „együttes erővel” Svédországot is engedelmességre kényszeríthetnék.

Annak ellenére, hogy a tárgyaló felek nap mint nap a tárgyalások felfüggesztésével fenyegetőztek, nem szakadtak meg a konzultációk. Végül János Kázmér lengyel király pozitív választ adott Alekszej Mihajlovics

cár „ötletére”, vagyis nem ellenezte lengyel királlyá történő megválasztását, ám engedékenységet megtoldotta egy látszólag jelentéktelen félmondatdal: „*a szejm engedélye nélkül nem dönthető el a kérdés*” (kiemelés tőlem – G. S.). Értelmezzük csak ezt a félmondatot! A szejm de jure csak abban az esetben minősül legitim szejmnek, ha a Litván Nagyfejedelemség képviselői is részt vesznek a parlament munkájában. Igen ám, de a Litván Nagyfejedelemséget, a Rzeczpospolita keleti részét Oroszország 1655 folyamán elhódította Lengyelországtól. Tehát, a szejm összehívásának feltétele nem más, mint az orosz cár fennhatósága alatti területek visszaszolgáltatása. A lengyel király elfogadhatatlan feltételhez kötött engedékenysége Alekszej Mihajlovics cár Litvánia felosztására tett javaslattal válaszolt. Oroszország „végleges és visszavonhatatlan” ajánlata úgy hangzott, hogy csak ő maga, a cár legyen a lengyel király, utódai nem, ám Lengyelország örök időkre mondjon le Ukrajnáról és a kozákokról, továbbá Litvánia egy részéről.

Miközben a lengyel királyi delegátusok a cári annexió ellen határozottan protestáltak, legretettebb gondolataikat mégis megosztották a császári közvetítőkkel. „Ha a kozákok önként hozzánk állnának, akkor a tatárok segítségével elegendő erőnk lenne ahhoz, hogy visszaverjük a moszkovitákat és a svédeket – latolgatták a lehetőségeket a lengyelek –, de ha ez nincs, akkor kényszerűségből, közülük az egyikkel meg kell egyeznünk, és mi inkább a moszkovitákat választjuk, mint a svédeket. Erre viszont más eszköz nincs, mint a (király) választás”. Igazat kell adnunk Cyprian Paweł Brzostowski litván referendariusnak, a vilnai napló rögzítő-

jének, aki igen elégedett volt a királyi delegáció rugalmas tárgyalásvezetésével: „...mi oly sikeresen képviseltük ezt a (vita) tárgyat és vertük vissza ellenvetéseiket”, hogy végül az oroszok beadták derekukat – jegyezte meg Brzostowski – „...ezt az ügyet elhalasztottuk a szejm elé, ahová cár őfelsége követeit elküldi” (kiemelés tőlem – G. S.). A litván fővárosból a cári küldöttség is elégedetten távozott. Odojevszkijék annak örültek, hogy Alekszej Mihajlovics cár lengyel királlyá való választásának ára egy minimális területi kompenzáció lesz. Vissza is szolgáltatották János Kázmérnak a „litván nagyfejedelem” cím használatának jogát, Alekszej Mihajlovics cár pedig „Kis- és Fehér-Oroszország cárja” titulussal egészíthette ki aláírását. Akárhogyan is értékelték saját teljesítményüket a cári diplomaták és tanácsadók, nagyot hibáztak. Akkor követték el súlyos, később jóvátehetetlennek minősülő hibájukat, amikor nem figyeltek fel a szejm összehívásának jogi feltételeire, jogi bonyodalmaira. Másodszor pedig akkor vétettek durva hibát, amikor az ukrajnai kozák problémáról úgy beszéltek, mint egy jelentéktelen ügyről, ráadásul megalázták és vérig sértették a Vlnóban megjelent, de a tárgyalóasztalhoz nem bocsájtott kozák képviselőket. Róluk Nyikita Odojevszkij bojár, a cár főkövete Jan Kazimierz Krasiniski lengyel főkövetnek megvetéssel nyilatkozott: *„ez olyan nép, amely sem veletek, sem velünk békében élni nem tud, és idejekorán keres magának újabb védelmezőt, vagy a svédet vagy Rákóczit – jelentette ki Odojevszkij –, valamelyikkel egyesülve nektek is, nekünk is veszélyessé válhatnak; előlük, mint a veszett kutyától, menekülni kell”* (kiemelés tőlem – G. S.).

Hmelnyickij hetman óvatos és ravasz politikus lévén

már a vilnai tárgyalások idején megkezdte az előkészületeket egy esetleges hátrányos döntés kivédésére. 1656 októberében „a hetmannál minden előjáró ember és ezeres bizalmas tanácskozássra gyűlt össze”, s itt titkos határozattal a Zaporozsjei Had mozgósításáról döntöttek. A kozák fővárosban, Csigirinben tartózkodó Andrej Buturlin kijevi orosz vajdának sikerült a részletekre is fényt derítenie. A hetmant kétségek gyötrik – árulkodott egy kozák ezereskapitány a cár emberének –, tart a cártól, bizonyára valamit forral Ukrajna ellen. Gyanúját arra alapozza a hetman, hogy Vlnóban a kozák várokozásokkal ellentétesen alakulnak az ügyek. Rossz előérzete azt súgja, hogy „a cár kiszolgáltatta őket a lengyel királynak”. Ezért a hetman Erdéllyel, Moldvával, Havasalfölddel és a Krímmel szövetkezett, s „ha a hetmant támadás érné bárki részéről, akkor segítséget adnak neki, és mindenki egyként hadakozik”. Ugyanebben a szellemben beszélt 1656. október 19-én Ivan Vigovszkij kancellár, a Zaporozsjei Had második embere – in medias res – Újlaki Lászlóval, az ugyancsak Csigirinben tartózkodó erdélyi követtel: „Ha megbékéltek, ü velek (ti. a lengyelek az oroszokkal – G. S.) felbontották az szövetséget” (ti. az 1654. évi kozák–oroszlengyel szövetséget – G. S.).

A Zaporozsjei Had álláspontja teljesen érthető volt. Elszigetelődését megakadályozandó 1656. szeptember 7-én Gyulafehérvárott Rákóczival egy olyan védő és támadó katonai paktumot írt alá, amely Oroszország és a Krím támadása esetén katonai segítséget biztosított az Erdélyi Fejedelemség (és az erdélyi fejedelemnek elkötelezett Moldva és Havasalföld) részéről. Ráadásul ez a diplomáciai végzés a Zaporozsjei Hadnak Nyugat-

Ukrajnát (tota Rubra Russia) is garantálta és még a formálódó svéd–kozák egyezményt is erősítette. Ez a gyulafehérvári egyezés Rákóczinak kizárólag csak egyetlen szempontból, a kozákság katonai erejének elnyerése szempontjából volt fontos. A lengyel korona sorsáról, a Rzeczpospolita jövőjéről nem egyeztetett a hetmannal. Ebben a vonatkozásban a Zaporozsjei Hadat, illetve Hmelnyickij hetmant nem tekintette egyenrangú félnek. „Mi” – írta – *„annyiban absolutus fejedelmek vagyunk, hogy halálnál egyéb, állapotunkat változtatni isten kegyelmessége által nem szoktak, annak felette magunk vagyunk az régecs; de az ő kegyelmek állapotja különben vagyon; az hetmanságnak állatása, változtatása függ az alattok levőknek szabadságokból; egyéb-aránt is az directio magános hatalmában az hetmanoknak nincsen”* (kiemelés tőlem – G. S.).

A gyulafehérvári paktum azonnali cselekvésre ösztökölte Moszkvát. Alekszej Mihajlovics cár magyarázatot követelt Hmelnyickijtől: „Milyen okból kezdődhetett ez az ügy, hogy te, a hetman Rákóczival szövetkeztl a lengyelek ellen, hogy a Lengyel Koronába Rákóczit ültess? Milyen előnyötök származik abból, ha Rákóczinak szavakat adtátok, hogy lengyel királlyá teszitek? Mit tud ő nektek nyújtani, hiszen Rákóczi vezetek nem egy vallású? Neked, a hetmannak azon kell munkálkodnod, hogy a lengyel királyi székbe cár őfelsége, hatalmas uralkodónk kerüljön”.

Hmelnyickij magyarázkodása egyáltalán nem nyugtatta meg a cári udvart, hiszen ismert tény volt, hogy a kozák vezető élesen bírálta Moszkvát a vilnói pontok miatt. Arra vetemedett a hetman, hogy a cári akaratból született döntéseket vitatta, s mindezt azzal indokolta,

hogy a lengyelek hazugságaikkal félrevezették a cárt: „arra soha sem gondoltak, hogy cár őfelségét a Lengyel Koronába – Litván Nagyfejedelemségbe megválasztják és megkoronázzák.”

II. Rákóczi György 1656 novemberében-decemberében döntött véglegesen a lengyel korona megszerzéséért indított háború kérdéséről. Semmi és senki – sem III. Ferdinánd császár és IV. Mehmed szultán figyelmeztetései, sem anyja és felesége könyörgései – nem téríthette el hamis illúziójától. A fejedelmi kancellárián dolgozó juratus megfogalmazása szerint Rákóczit csak az élteti, hogy lengyel király legyen (anhelat esse rex Poloniae). Alekszej Mihajlovics cár üzenete – Grigorij Volkov cári követ 1657. január 15-én érkezett a viski táborba – készíthette volna még Rákóczit elképzelésének revideálására. Volkov követ félreérthetetlenül a fejedelem tudtára adta azt a tényt, hogy a Zaporozsjei Had cár őfelségénél „v vecsnom poddansztve”, vagyis a hetman és az egész kozák had városaival, helységeivel egyetemben cár őfelsége „örökös alattvalója”. Vele szövetségre lépni, cári parancs nélkül hadakozni nem lehet. Ne feledje Rákóczi fejedelem azt sem – szónokolt a cári diplomata a már Lengyelország ellen mozgósított katonai táborban –, hogy Rzeczpospolita hivatalosan cár őfelségének ajánlotta fel a koronát, és jó lenne, ha Rákóczi felhagyna a királyság erőszakos megszerzésének kísérletével.

A kérdés teljesen hasztalannak bizonyult, minden beterjesztett javaslat ellenkező hatású reakciót váltott ki Rákócziból. A lengyel koronáról azért nem mondhat le, mert a lengyelek azt legitimo modo, régen is, de legújabbban is felkínálták neki. Ha valóban Alekszej

Mihajlovicsot akarná Lengyelország saját királyának, úgy bizonyosságot kellett volna adnia erről az országnak – célozgatott Rákóczi az elmaradt szejmre. Ezt az elhatározást nyilvánosságra kellett volna már hoznia [a lengyeleknek], márpedig ilyen esemény eddig nem történt. „Si Jus violandum, Regni causa violandum est” – oktatta ki a cár emberét. Ez a fölényes és visszautasító magatartás mindennél beszédesebb példája Rákóczi politikai vakságának. Miközben a lengyel királyválasztás jogi feltételeinek hiányát kifogásolta az önjelölt cár esetében, eszébe sem jutott, hogy ő maga sem rendelkezett a királyválasztáshoz szükséges alkotmányjogi alapokkal. A választási processzus hivatalos kinyilvánítása, vagyis az interregnum hivatalos bejelentése nélkül, a királyjelölő szejm (konwokacyjny sejm) időpontjának kitűzése nélkül Alekszej Mihajlovics cár és II. Rákóczi György erdélyi fejedelem királyi aspirációja nem volt egyéb, mint a lengyel alkotmányban járatlan uralkodók eleve kudarcra ítélt próbálkozása a lengyel korona megszerzéséért.

Gebei Sándor

II. Rákóczi Ferenc és I. Péter szövetsége

Bő háromszáz éve példátlan dolog történt a magyar–orosz kapcsolatok történetében. Minden valamire – vagy akár semmire se – való tankönyv a létező szocializmus idejéből a magyar–szovjet kapcsolatok méltó történelmi előképét látta II. Rákóczi Ferenc vezérlő fejedelem és I. Péter orosz cár 1707 szeptemberében kötött szövetségében. Kétségtől számunkra volt az fontosabb. A magyar szabadságharc eladdig hiába küzdött nemzetközi elismeréséért, s ezt Varsóban akkor az oroszok megadták neki. Nem kis dolog volt ez: holmi lázongó kurucokat senki nem nézett jó szemmel, valójában még a „Napkirály” sem, aki pedig támogatta a rebelliót. Szerződni azonban nem volt hajlandó egy erdélyi fejedelemmel. Ezt csak az orosz uralkodó engedte meg magának, aki pedig szintén nem kedvelte a zendülést saját háza táján: ezernyi bitófán végzett sztrelec özvegye ennek a megmondhatója.

A szövetség tehát elég pikánsnak volt mondható, és nem is elsősorban az egyenlőtlen hatalmi pozíciók okán. A két népnek azokban az időkben nem sok köze volt egymáshoz. A két birodalomnak – a Habsburgnak és a Romanovnak – viszont annál több. Valójában ők számítottak szövetségeseeknek. A török elleni küzdelem hozta össze őket, a Szent Liga török-ellenes reconquistája, amelyben Oroszországnak a mellékhadszínér ju-

tott. Pár év alatt azonban sokat változott Európa hatalmi térképe. Meghalt a spanyol király, és elkezdődött a spanyol örökség örven az akkori világ javainak és az elsajátítás feletti uralomnak az újra felosztása.

A franciákkal rivalizáló Ausztria ebben a nagyhatalmi játszmaiban az egyik főszereplő volt, az oroszok csak Európa északkeleti szegletéért szállhattak ringbe. Ráadásul itt sem nagyon konkurálhattak a nyugati világ akkori üdvöskéjével, XII. Károly svéd királlyal. Se az országnak, sem ifjú cárjának nem volt valami jó a reputációja az európai udvarokban. Pár évvel azelőtt ugyan felkereste néhány kollégáját, köztük az osztrák Lipót császárt és az angol királyt, de ezzel sem javult a megítélése. Bécsben Pétert „valamifajta északi töröknek” tartották, Versailles-ban pedig az orosz katonákról az járta, hogy csak egy dolgot tudnak jól: fosztogatni. Ezért hát hiába próbálkozott az orosz diplomácia egy újabb szövetséget összehozni a Habsburgokkal a török ellen, vagy Franciaországot, esetleg Angliát megnyerni ügyének – Oroszország lesajnált hatalmacska maradt, valahol az Óperenciás-tengeren is túl.

Nagyjából hasonló vesszőfutásra ítéltettek Rákóczi követei is az európai hatalmasságoknál. XIV. Lajos pénzt ugyan adott az osztrákok elleni harcra, de óvakodott az egyértelmű kiállástól, a többiek még ennyire sem méltatták a magyar felkelést. XII. Károly például egyenesen megfenyegette a magyarokat, ha az oroszokkal szóba állnának, pedig Rákóczi neki is felajánlotta a szövetséget, amit viszont a fiatal hadizseni gögösen visszautasított.

Két elkeseredett, magányosan harcoló államférfi ta-

lált tehát egymásra 1707 őszén. Csak ez volt a közös bennük. Minden másban különböztek, neveltetésben, vallásban, kulturáltságban egy világ választotta el őket. De még ennél is nagyobb baj volt, hogy céljaikat tekintve sem egyeztek. A cár azt várta, hogy a fejedelem elfogadja az éppen megüresedett lengyel koronát és közben jár a francia udvarban az oroszok érdekében. A fejedelem természetesen katonai segítséget remélt elsősorban, a lengyel koronától pedig úgy tartott, mint ördög a tömjénfüsttől. Volt neki elég elégedetlenkedő nemesura a hazájában is, no meg azzal is tisztában volt, hogy Európa nem bocsátaná meg az orosz érdekek szolgálatát.

Elkezdődött tehát egymás hitegetése, majd egy olyan kompromisszum született a Varsóban aláírt szövetségi szerződéssel, amelyről már rögtön messziről látszott, hogy egyik fél sem tudja – vagy akarja – betartani. Ráadásul a bel- és külpolitikai helyzet pillanatról pillanatra változott. Rákóczi látszólag a szabadságharc tetőpontján szerződött az oroszokkal, a Habsburgokat trónfosztó ónodi országgyűlést követően. Nem sokkal ezután azonban a császáriak tönkreverték seregét, majd az oroszok is a svédeket, rögtön újra akadt lengyel király: orosz oldalról tehát hirtelen okafogyottá vált a barátkozás. Senki nem vont vissza természetesen semmit, csak I. Péter vonakodott parafálni a szerződést, majd a magyar küldött körül fagyott meg a levegő, az orosz követ pedig sehogy se akart megérkezni. Amikor pedig végre megjött Jemeljan Ukraincev Egerbe, akkor kiderült, hogy egy kiérdemesült aggastyánt küldtek ide, mint teljhatalmú megbízottat. Szegény nem sokkal

később jobblétre is szenderült, magyar földben nyugszik, Egerben emléktábla őrzi kevésbé dicsőségteljes küldetésének emlékét.

Rákóczi azonban nem adta fel: újabb és újabb szövetségek tervét kovácsolta és látszólag ismét rámosolygott a szerencse. A török ugyanis hadba szállt a muszka ellen, hirtelen felőtlött a fejedelemben, hogy a Dunamenti hadjárat miatt ismét fontos lehet az oroszoknak. Aztán jött az orosz vereség és a magyar kártya ismét talonba került. Jellemző egyébként Rákóczi egyre kétségbe ejtőbb helyzetére, hogy végig ragaszkodott a cárhoz, a fegyverletétel után többször is találkozott vele és valóban megpróbált a francia udvarnál „lobbizni” az érdekében. A kiszolgáltatott ember persze sok mindenre rákényszerül. Rákóczi például korábban oroszellenes csapatokat engedett át a területén, ami miatt Péter cár úgy tekintett rá, mint akinek nem sokat ér a szava. A fejedelemnek sem volt sokkal jobb véleménye reménybeli partneréről. Amikor Péter Ukrajnában menedéket kínált számára, akkor azt visszautasította. Egyebek mellett morális megfontolásokból. Mint Valloásaiban írja: „jobban kellett bíznom a francia király ígéreteiben, mint a cáréban, akinek cselekvésmódja, életvitele, erkölcsi és szokásai szerfölött ellenemre voltak”.

A diplomácia persze nem grállovagok játéka. Ezzel mindkét fél meglehetősen tisztában volt. Érdekek vezérlik, s azok minden pillanatnyi látszólagos egybeesés ellenére, végül is kizárták egymást. Oroszországnak nagyhatalmi ambíciói voltak, és Európa meghatározó államaival – köztük Ausztriával – akart jóban lenni. Ha az osztrák császár azt honorálta volna, akkor hajlandó

lett volna akár a magyar szabadságharc leverésében is segédkezni. Rákóczinak meg végül is mindegy volt, hogy ki támogatja – így akár az oroszok ellenségei, a törökök vagy a svédek – csak támogassa valaki a labancok elleni harcát. Vajmi kevés egy stratégiai partnerséghez. (2007)

Szvák Gyula

Magyarok és oroszok a kapcsolattörténet tükrében (A XVIII. századi kulturális érintkezések tanulságai)

Annak ellenére, hogy az elmúlt százötven évben számos kiváló színvonalú tanulmány született a címben jelzett problematikáról, alapvetően mégsem lehetünk elégedettek az eddigi kutatások összteljesítményével. A témára vonatkozó eddigi történettudományi kutatások mérlege ugyanis lehetne kedvezőbb is, mivel a publikációk száma, minősége és szakmai megbízhatósága nemritkán elmarad a tudományos közélet igényeitől. Azonban hangsúlyozni kívánjuk, hogy a magyar történészek közül Thallóczy Lajos, Márki Sándor, Hodinka Antal, Tardy Lajos, Váradi-Sternberg János, Niederhauser Emil valóban értékes, szakmailag igényes tanulmányokat közöltek a XVIII. századi magyar–orosz kulturális érintkezések egyes kérdéseiről. Ugyanez mondható el Vaszilij Isztrin, Nyikolaj Petrov, Nyikolaj Barszukov, Nyikolaj Sztjelleckij, Pavel Mitrofanov és az orosz polgári történettudomány más képviselőiről, valamint a moszkvai Szlavisztikai Intézet kutatóiról, köztük Tofik Iszlamoov és Olga Havanova munkásságáról is. Az eddig elért számos fontos kutatási eredmény ellenére kissé szomorúan kell megállapítanunk, hogy a címben jelzett problematikáról ez ideig még nem látott napvilágot összefoglaló szintézis. Ezen a hiányosságon kívánt enyhíteni e tanulmány írójának 1994-ben, a Mari Állami Egyetem (Joskar-Ola) támogatásával megjelent kon-

taktológiai munkája, valamint a „Magyar–orosz kulturális kapcsolatok (1750–1815)” és az „Életutak találkozása (1703–1848)” című köteteinek kiadása.

Dolgozatunk bevezetőjében hangsúlyozni szeretnénk, hogy a továbbiakban nem kívánjuk górcső alá venni a XVIII. századi magyar–orosz érintkezések teljes spektrumát, mivel ez meghaladná írásunk terjedelmi kereteit, hanem azokra az „archimedesi pontokra” hívjuk fel a figyelmet, amelyekre a kölcsönös érintkezések rendszere épült, és amelyek jó fogódzó pontokat jelentenek a sokszínű, árnyalt és egymás megismerésére irányuló relációk megértéséhez.

A magyar és az orosz kutatók egyetértének abban, hogy a XVIII. század (1815-ig, a Szent Szövetség rendszerének létrejöttéig) a két ország közötti kontaktusok jelentős élénkülését hozta. A kapcsolatok számának növekedése, intenzitása bizonyíthatóan összefüggésben állt és jól korrelált az európai felvilágosult abszolutizmusok „nyitottabb” kormányzati politikájával, a nemzetközi kapcsolatok új trendjeivel. A fenti időszakban ugyanis a Habsburg Birodalom „elidegeníthetetlen” részét képező Magyar Királyság és az európai nagyhatalommá vált Oroszország viszonyát nem terhelték nemzetközi konfrontációk. Váradi-Sternberg János kutatásai jól bizonyították, hogy a Rákóczi-szabadságharc (bukása ellenére is) miként adott lökést, messze ható impulzusokat az egymás közti érintkezések legkülönbözőbb területein. Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a felemelkedő, európai nagyhatalommá váló Oroszországnak égető szüksége volt katonai, polgári szakemberekre, orvosokra, magasan kvalifikált pedagógusokra, tudósokra. Ezzel magyarázható, hogy a val-

lási türelmet tanúsító cári birodalom szívesen fogadta állami szolgálatba a magyar („hungarus”) származású, nálunk gyakorta üldözött protestáns értelmiségieket és a délvidéki szerb áttelepülőket.

Az eddigi kapcsolattörténeti kutatások meggyőzően bizonyították, hogy a XVIII. századi kulturális relációk területén a magyar–orosz orvosi kontaktusok voltak a leghatékonyabbak. Wilhelm Michael von Richter, Jakov Csisztovics, Schultheisz Emil, Tardy Lajos, Szilvay Konstantin és e tanulmány írójának munkáiból ma már rekonstruálni tudjuk azon medikusok tevékenységét, akik Oroszországot második hazájuknak tekintve kimagasló szakmai karriert futottak be. Nem kell szégyenkeznünk amiatt, hogy az itthon üldözött, német és holland egyetemeken tanult, protestáns felekezetű Gyöngyössi Pál, aki 1753-ban lépett cári szolgálatba, 1763-tól II. Katalin udvari orvosaként dolgozott. A legnagyobb elismeréssel szólhatunk az államtanácsosi rangra emelt Peken Keresztély (az Orvosi Kollégium titkára, az első orosz gyógyszerkönyv összeállítója) és fia, Peken Mátyás (a Göttingenben tanult neves pétervári sebészprofesszor) munkásságáról is. Jelentős szakmai karriert mondhatott magáénak az 1738-ban Sárospatakon született, 1762-től a moszkvai orvosiskolában tanult Keresztúri Ferenc, a neurofiziológiai kutatások egyik úttörője, aki a Moszkvai Egyetem orvosi fakultásának dékánja és több külföldi akadémia tiszteletbeli tagja lett. Legalább ilyen jelentős szakmai teljesítményt ért el az 1770-ben, a kárpátaljai Palágyon született Orlay János (az Orvosi Kollégium titkára, I. Sándor házi-orvosa, 1816-tól államtanácsos, Johann Wolfgang von Goethe barátja, Nyikolaj Gogol nevelője a nyezsini

gimnáziumban, az odesszai líceum igazgatója), aki polihisztorként (a medicina, a botanika, a régészet, a pedagógia és az őshazakutatás terén elért eredményeiért) méltó az utókor figyelmére. E korszak kiváló orvosai között említhetjük Koritáry Györgyöt is, a harkovi egyetem magyar származású, 38 éves korában elhunyt szemészprofesszorát és dékánját.

A „hungarus” származású pedagógusok oroszországi karrierje kapcsán ugyancsak szomorúan állapíthatjuk meg, hogy a hazai neveléstörténeti munkák még említést sem tesznek tevékenységükről. Pedig a XVIII. század elejétől jó néhányan közülük az orosz oktatásügy élvonalában dolgoztak, és a korszak színvonalát messze meghaladó szakmai, etikai és didaktikai elveket képviseltek. Ismeretes, hogy a Karácsfalván született, nyugat-európai egyetemeken tanult Zékány Jánost 1698-ban maga I. Péter hívta meg Oroszországba, ahol előbb a Nariskin hercegek, majd a későbbi II. Péter nevelője lett. Az orosz uralkodó annyira megbízott benne, hogy a cári javak felügyelőjévé is kinevezte, ám emiatt összetűzésbe került a mindenható kegyencsel, Alekszandr Mensikov herceggel.

A Magyar Királyság területéről Oroszországba áttelepült pedagógusok közül kétségtelenül a legnagyobb karriert az 1741-ben született Fjodor Janković érte el, aki Karlovácon, Pozsonyban és Bécsben tanult. A temesvári tankerület főigazgatójaként jelentős szerepe volt az úgynevezett normamódszer és a Johann Ignaz Felbiger által kidolgozott korszerű pedagógiai elvek meghonosításában. 1782-ben II. Katalin felkérésére utazott Oroszországba, ahol az ő nevéhez fűződik az első tanítóképző szeminárium (1783) létrehozása és

az 1786-os Iskolai Szabályzat kidolgozása. Az „orosz népiskola atyjaként” emlegetett Janković pályafutása során mintegy 30 tankönyvet, számos tanári segédanyagot és pedagógiai útmutatót írt, amelyek évtizedekig használatban voltak.

Tanárként és jogászként is egyaránt figyelmet érdemel a kárpátaljai születésű, Sátoraljaújhelyen, Kassán és Bécsben tanult Balugyánszky Mihály (1769–1847) tevékenysége, aki 1803-ban került – Orlay János meghívására – Oroszországba a nagyváradi jogakadémia professzoraként. Balugyánszky éveken át a későbbi I. Miklós cár jogi nevelőjeként dolgozott, majd az 1819-ben alapított pétervári egyetem első rektorává nevezték ki. I. Miklós uralkodása alatt igazságügyi államtitkár és a 15 kötetes orosz törvénytár szerkesztője lett. Balugyánszkyval egy időben érkezett Oroszországba Lódy Péter (a lengyeli egyetem korábbi professzora és Martinovics Ignác ottani tanártársa), aki Péterváron az egyetem bölcsészeti karának lett a dékánja.

A korabeli kontaktológiai kutatások egyik „fehér foltját” jelentik az 1725-ben alapított Pétervári Tudományos Akadémia és hazai tudósaink kapcsolatai. Ezen a területen még újabb levéltári és kéziratári kutatásoknak kell tisztázni Bél Mátyás, Hell Miksa, Born Ignác, Kalmár György, Török József, Hannulik János, Martinovics Ignác, Fessler Ignác Aurél és mások oroszországi kapcsolatait. Célszerű lenne vizsgálni azt is, hogy az 1765-ben létrehozott pétervári Szabad Gazdasági Társaság pályázataira kik nyújtottak be tanulmányokat Magyarországról, és szerzőik milyen eredményt értek el.

A fentiekhez hasonlóan nagy lemaradásban vagyunk a korabeli magyar szerzők Oroszországra

vonatkozó úti feljegyzéseinek, naplóinak és memoárainak feldolgozásával is. Érdemes lenne vizsgálni, hogy báró Tóth Ferenc, gróf Benyovszky Móric, Kalatay Ferenc, Esterházy Bálint László írásai hogyan jellemezték a XVIII. századi Oroszországot, és ezek mennyiben különböznek a kortárs nyugat-európai utazók megállapításaitól.

Lényegesen jobb helyzetben vagyunk a XVIII. századi és XIX. század eleji orosz utazók, főként katonatisztek és diplomaták Magyarországra vonatkozó úti feljegyzéseit illetően. Ma már jól ismerjük Vaszilij Barszkij, Alekszandr Turgenyev, Fjodor Glinka, Vlagyimir Bronyevszkij, Alekszandr Danyilevszkij és mások hazánkra vonatkozó feljegyzéseit, amelyek értékes dokumentumai a korabeli Magyarország társadalmi, politikai, gazdasági és kulturális viszonyainak.

A kapcsolattörténeti kutatásoknak köszönhetően viszonylag jól ismerjük azon orosz diákok (köztük I. J. Falkovszkij, A. Pekalickij, A. P. Sztavinszkij és mások) életútját, akik hosszabb-rövidebb ideig magyarországi közép- és felsőfokú tanintézményekben tanultak. Szorosan összefügg ezzel a problematikával az is, hogy az adott időszakban milyen orosz nyelvű vallási és tudományos művek, tankönyvek jutottak el Magyarországra, elsősorban a délvidéki szerbekhez. Nem titkolt hiányérzetünk támad azonban, ha a kulturális érintkezések kölcsönös sajtóvisszhangját keressük. Nem rendelkezünk ugyanis olyan tanulmányokkal, amelyek azt elemeznék, milyen recepciójuk volt a XVIII. századi magyar kultúra és tudomány teljesítményeinek az orosz folyóiratok és napilapok hasábjain. Magyar részről viszont Tardy Lajos, Bor Kálmán és e tanulmány

szerzője már kísérletet tettek arra, hogy bemutassák az 1780–1815 közötti orosz kultúra magyarországi sajtó-visszhangját, azokat a szerkesztőket és publicistákat, akik népszerűsítő írásaikkal, recenzióikkal jelentősen hozzájárultak a „másik fél” kiemelkedő teljesítményeinek magyarországi megismertetéséhez. A fent említett tanulmányokból, ha mozaikszerűen is, kirajzolódik az a kép, hogy mit tudhatott a korszak olvasója az orosz szellemi életéről, a Pétervári Tudományos Akadémiáról, az ott tevékenykedő tudósokról, az 1755-ben létrehozott Moszkvai Egyetemről, a XIX. század elején alapított felsőfokú tanintézményekről, a II. Katalin és I. Sándor nevéhez fűződő reformokról.

Ezek a kontaktológiai adatok meggyőzően bizonyítják, hogy bár nem beszélhetünk a XVIII. századi magyar–orosz kulturális relációk rendszeres voltáról, nemzetközi megállapodások formájában történt hivatalos együttműködésről, mégis tagadhatatlan, hogy addig soha nem tapasztalt módon nyilvánult meg az egymás iránti érdeklődés. Ugyanakkor arra is szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy a korabeli kapcsolatok a két ország között bizonyára még hatékonyabbak és intenzívebbek lehettek volna, ha a magyar közvéleményre nem hatott volna bénítóan a „Dávid és Góliát” szindróma, az „északi kolosszustól” való fenyegetettség érzete. A politizáló nemesség ugyanis – Lengyelország három felosztását követően – némi aggodalommal figyelte az „orosz medve birodalmáról” érkező híreket, amelyek egy esetleges katonai expanzió vízióját kelthették.

A korabeli kulturális kapcsolatok – 200 év távlatából is – örök tanulsággal szolgálnak, hiszen azt sugallják, hogy a szomszédos népeknek mindig megértéssel, kel-

ő tapintattal és a kölcsönös közeledés szándékával kell lenniük a másik ország polgárai iránt. Ebben pedig kulcsszerepet játszanak a kulturális „hídépítők”, akik örökbecsű alkotásaikkal és tevékenységükkel teremtik meg azokat az archimedesi pontokat, amelyekre a tudományos és művészeti kapcsolatok rendszere ráépülhet. Ezek kutatásakor nem érdemes azt vizsgálni, hogy melyik fél adott többet a másiknak, hiszen a XVIII. századi magyar–orosz kulturális kontaktusok pregnáns módon éppen arról vallanak, hogy egy relatíve kis lélekszámú nép is képes jelentős teljesítmények létrehozására és azok más kultúrkörben való közvetítésére. Nem feladatunk egymás múltbeli teljesítményeinek „mérciskélése”, hanem sokkal inkább az, hogy a feledés homályába merült, ma már csak a szakemberek szűk körében ismert kultúrtörténeti adalékokat feltárjuk és feldolgozzuk kapcsolattörténeti szintéziseink hasábjain.

V. Molnár László

**Magyar–orosz kapcsolatok
a XIX. században:
József nádor és Alekszandra Pavlovna**

Az 1794-es esztendő fordulatot hozott Franciaország történetében: a jakobinusok uralmának bukása után a hatalmat a nagypolgárság szerezte meg. Eddig a francia seregek feladata az volt, hogy védjék saját országukat az emigránsokat támogató udvarokkal szemben, ebben az évben azonban a csapatok elérték a Rajnát, elfoglalták Belgiumot és Hollandiát, s ősztől a hódító politika lett a Francia Köztársaság hivatalos irányzata.

Ausztria, az Orosz Birodalom és Poroszország 1795-ben megállapodott Lengyelország újbóli felosztásában. Franciaország 1795 folyamán békét kötött Poroszországgal, a Hollandia helyén létrehozott Batáviai Köztársasággal, valamint Spanyolországgal. Ausztria nem mondott le elveszített területeinek visszaszerzéséről, és 1795 nyarán erős koalíciót szervezett Franciaország ellen Anglia, a Szárd-Piemonti Királyság, a Nápolyi Királyság és néhány német állam részvételével, amelyhez szeptember folyamán Oroszország is csatlakozott.

Napóleon 1795 óta próbálta meggyőzni a Direktóriumot arról, hogy indítsanak támadó hadjáratot az osztrákok és itáliai szövetségeseik ellen, és foglalják el az észak-itáliai területeket, megelőzve a franciaellenes koalíció akcióit. Végül elfogadták a tervét, és 1796. február 23-án kinevezték az itáliai hadsereg parancsnokává. 1796 áprilisában Napóleon átvezette csapatait az

Alpokon, megjelent a Pó-síkságon, és az ellene küldött osztrákokat szétszórta. Sorozatos sikerek után 1797 februárjától Bonaparte már az örökös tartományokat fenyegette, ezért Ferenc császár 1797 októberében Campoformioban békekötésre kényszerült. Oroszország mindvégig igyekezett távol tartani magát az eseményektől.

Campoformio után viszonylagos nyugalom állt be Ausztria és Franciaország viszonyában. Napóleon ekkor már Angliát tekintette fő ellenfelének; következő terve Egyiptom meghódítása volt, azzal a céllal, hogy Keleten megvesse annak a hadjáratnak az alapját, amellyel Indiában támadhatja meg az angolokat. A francia flotta 1798 májusában kihajózott Toulonból, júniusban elfoglalta a stratégiaiilag fontos Málta szigetét, a hónap végén partra szállt Egyiptomban, 1798 júliusában a piramisoknál győzelmet aratott a mamelukok felett, és bevonult Kairóba. Az angolok azonban Abukirnál 1798. augusztus 1-jén vereséget mértek a francia flottára.

A francia vereség diplomáciai következménye Anglia megerősödése és a franciaellenes második koalíció megszervezése lett. Miután a francia terjeszkedés az oroszok keleti érdekeit is sértette, I. Pál felhagyott semleges politikájával. 1798 végén szövetséget kötött az angolokkal, amelyhez csatlakozott Törökország, a Nápolyi Királyság, illetve Ausztria. I. Pál hosszú várakozás után került trónra 1796-ban, és szakított anyja, II. Katalin politikájával. A cárnő ugyanis osztrákbarát volt és a keleti kérdésben az expanzív politika híve, I. Pál viszont Poroszországgal „barátkozott”, Törökországgal pedig jó viszony és szövetségi kapcsolat kialakítását szorgalmazta.

I. Ferenc császár 1797 tavaszán alázatos hangú levélben kért segítséget Oroszországtól, a válasz azonban elutasító volt. A következő évben Napóleon elfoglalta Máltát, mire I. Pál a lovagrend védelmére kelt, (1798. december 16-ától ugyanis a máltai lovagrend nagymestere volt), és úgy tűnt, hajlandó lesz csapatokat küldeni Napóleon ellen. Ausztria családi kapoccsal kívánta megerősíteni a szövetséget Oroszországgal: szükségesnek mutatkozott a Romanov-Habsburg kötelék ünnepestélyes megpecsételése és demonstrálása.

A cárnak négy fia és hat leánya volt. Leányai közül az 1783-ban született Alekszandra volt a legidősebb. II. Katalin házassági terveiben fontos szerepet szánt leányunokáinak. Alekszandrát IV. Gusztáv, a fiatal svéd király feleségének nevelték, melynek célja a svéd politika orosz szolgálatba állítása volt. A cárnő arra törekedett, hogy a Pétervárhoz közeli északnyugati orosz határ védelmét dinasztikus házasság révén biztosítsa, és elnyervén a svédek barátságát, a török kérdést is megoldja, az Oszmán Birodalom felosztásának „görög tervét” megvalósítva. De röviddel az eljegyzés előtt (1796) Gusztáv király visszalépett a házassági szerződéstől a túl szoros megkötések miatt. A kínos esetet azzal magyarázták, hogy Alekszandra Pavlovna nem kívánta elhagyni ortodox hitét, Svédország királynéja pedig csak evangélikus vallású lehetett.

Bécs 1798-ban az orosz-osztrák rokoni kapcsolat megteremtésére Alekszandra Pavlovna nagyhercegnőt választotta, vőlegényéül pedig József főherceget jelölték ki, aki 1796-ban lett Magyarország nádora. Nyílt, őszinte jelleme, tapintatossága alapján megfelelő személynek látszott arra, hogy eloszlassa I. Pál minden

gyanakvását. József bátyja, Károly főherceg is szóba került, mint vőlegény, ő azonban zárkózott, pesszimizmusra hajló személyiség volt. Az 1776-ban született József korban is jobban illett a még csak tizenöt éves menyasszonyhoz, mint az Alekszandránál tizenhárom évvel idősebb Károly. Pétervárott is Józsefet részesítették előnyben. 1798. december elején az osztrák császár úgy határozott, hogy öccsét Pétervárra küldi.

A nádor 1799 januárjában indult el Oroszországba, és viszontagságos utazást követően február 20-án érkezett meg az orosz fővárosba. Az orosz uralkodó tőle szokatlan melegséggel üdvözölte a főherceget, bemutatta a jelenlévő fiainak, majd a cár dolgozószobájából együtt mentek át a cárné lakosztályába, ahol a nagyhercegnők tartózkodtak. Az ebéd, a délutáni látogatások a cári család egyes tagjainál, valamint az esti bál és a vacsora családi hangulatban teltek. A főherceget magával ragadta Alekszandra Pavlovna bája. A nagyhercegnő szépsége, tartózkodó szerénysége és műveltsége találkozásuk első pillanatától kezdve megigézte a nádort. A bátyjának, Ferenc császárnak 1799. február 23-án kelt bizalmas levelében a következőképpen számolt be erről: „Nem hálálhatom meg kellőleg Felséged kegyességét, hogy őt jelölte ki számomra élettársul, s meg vagyok győződve, hogy e házassággal családi boldogságom egész életemre biztosítva van”. A cári család, és maga a nagyhercegnő is hasonlóképpen szimpatikusnak találta a nádort.

Ludwig Cobenzl gróf, Ausztria szentpétervári követe már másnap javasolta a főhercegnék, hogy minél hamarabb tegye meg a döntő lépést. A nádor két nappal az érkezése után, február 22-én megkérte a nagy-

hercegnő kezét. Az eljegyzést 1799. március 3-án tartották a szentpétervári palota gyémánt-termében, ortodox szertartás szerint.

Az eljegyzés katonai szövetséget pecsételt meg. A diplomaták elégedettek voltak, a nádor remekül teljesítette a küldetését, megtalálta az utat Pál cárhoz. József nádor elsősorban kérő volt Szentpétervárott, a politikáról keveset beszélt, visszafogott viselkedése meggyőzte a kétkedő, bizalmatlan cárt arról, hogy érdemes támogatnia az oroszok aktívabb részvételét a franciák elleni háborúban. Ferenc császár az Itáliába küldendő orosz csapatok élére Alekszandr Szuworov tábornokot kívánta állíttatni, akit I. Pál nem kedvelt ugyan, de József nádor közbenjárására engedett a szövetségese kérésének. Ezen kívül József nádor megszerezte a cár hozzájárulását ahhoz, hogy Bécsben Ferenc császár kegyeltje, Andrej Razumovszkij maradjon orosz nagyköveti posztján. I. Pál azt szerette volna, ha József nádor veszi át Károly herceg helyett az osztrák hadsereg vezetését, ez viszont ellenszenvet váltott ki a bécsi udvarban a náddal szemben.

József nádor az eljegyzése után március 20-án távozott Pétervárról, és áprilisban Bécsben, majd május 13-tól Budán tartózkodott. Ott az országos ügyek intézése mellett a házasság kérdésével is foglalkozott. Arra kérte a császárt, engedje át neki a királyi palota lakosztályát, építtessen istállót, nevezzen ki a jövőendő felesége mellé főudvarmesternőt, valamint tárgyalta a kelengye elszállítása ügyében is.

Az orosz csapatok 1799 áprilisának közepén érkeztek meg Észak-Itáliába, és rövid idő alatt Milánó, majd az egész Pó-síkság az orosz-osztrák csapatok kezére ke-

rült. Augusztusban, Itáliában az orosz-osztrák, Hollandiában pedig az orosz-angol csapatok győztek, de a szövetségeseik nem tudták kihasználni katonai sikereiket, mert az osztrák és az angol érdekek az oroszok Itáliából történő eltávolítását kívánták. Szuworovot Svájcba küldték, ahol kimerítő manőverek után csatákat veszített Zürich mellett.

József nádor augusztus 16-án határozott hangú levélben kérte Ferenc császártól, hogy tűzze ki esküvőjének időpontját. A levelével egy időben rossz hírek érkeztek Pétervárról a bécsi udvarba arról, hogy a cár elkedvetlenedni látszott, és miután a koalíciós együttműködés nem alakult az orosz várakozásoknak megfelelően, azt rebesgették, hogy az orosz uralkodó vissza akarja vonni a csapatait. A bécsi kormányzat igyekezett a kínálkozó új lehetőséget kiaknázni, hiszen a nádor az esküvője alkalmából ismét fontos szerepet játszhatott az egyre romló orosz-osztrák kapcsolatok javításában. József 1799. szeptember 22-én útra kelt. A cár és családja Gatcsinában, a nyári rezidenciáján várta a főherceget, aki október 20-án érkezett meg. Az orosz udvar Béccsel szembeni rossz hangulata, a feszült légkör ellenére a cári család szívélyesen fogadta a nádort, bár I. Pál tüntetett a kimértséggel. Éppen József nádor érkezésével egy időben (október 21-én) értesült az udvar az észak-itáliai orosz katonai kudarcokról és Szuworov svájci hadjáratáról. A sikertelenségeket a cár Ausztria rossz hadvezetésének róta fel. A nádor helyzete ekkor elviselhetetlenné vált volna, ha nem érezte volna jól magát a menyasszonya és a cárné társaságában, hiszen a cár a lehető legkevesebbet beszélt vele. De az esküvővel kapcsolatban egyéb zavarok is támadtak.

Bécsből utasítást küldtek Oroszországba, hogy a római katolikus esküvőnek meg kell előznie az ortodoxot, és a római szertartást a leMBERGI érseknek kell elvégezni. Alekszandra Pavlovna és József nádor házasságkötésére – rövid huzavona és kompromisszumok megkötése után – október 30-án kerülhetett sor. A nádor elfogadta az orosz udvar ceremóniatervét, így annak megfelelően az esketés először görög szertartás szerint történt, majd ezt követte a római katolikus rítusú esküvő. Pompás ünnepségek, fényes estélyek várták az ifjú párt, és a cár kitüntette a nádort a Szent András-renddel.

Ezzel egy időben Nyikita Panyin és Ludwig Cobenzl között tárgyalások kezdődtek a diplomáciai kapcsolatok javítására, de az erőfeszítések nem vezettek eredményre. A svájci hadjárat orosz kudarcain és a szövetségesek álnokságán feldühödött I. Pál 1799 októberében hazarendelte Szuvorovot és az orosz csapatokat, ami orosz részről egyet jelentett a szövetség felbontásával.

Ilyen hangulatban érkezett el 1799. december 2-án az ifjú pár Oroszországból történő elutazásának a napja. A búcsú nagyon megható volt, reggel az egész cári család a templomban imádkozott az utazókért. I. Pál cár a leányát a kocsig kísérte, és hosszan búcsúzkodott Alekszandrától. József nádor és felesége fárasztó utazást követően 1800. január 2-án érkezett Bécsbe, ahonnan február 11-én Budára, a számukra kialakított lakosztályba tértek meg. Itt élte az ifjú házaspár rövid családi boldogságának örömteli napjait. A nagyhercegnő után 62 társzeker szállította a kelengyéjét, valamint az orosz uralkodó a vejének 150 ezer rubel évjáradékot biztosított, amelynek fele még Alekszandra Pavlovna halála után is megillette a nádort.

1799 novemberében Franciaországban is változások következtek be: az államcsíny után Napóleon békét ajánlott az osztrákoknak, de nem tudtak megállapodni. Az 1800-ban megkezdődött újabb francia–osztrák háborút végül a luneville-i béke zárta le 1801 februárjában. Anglia egyedül maradt, bár Oroszország nem kötött békét a franciákkal, de nem lehetett a hadműveleteire számítani. Az erősödő angol–orosz ellentét – amelynek elsősorban kereskedelmi okai voltak, valamint Málta angol kézre kerülése – 1800 decemberétől segítette a francia–orosz közeledést, mivel ez Oroszország számára Keleten területi gyarapodást is kínált. I. Pál 1801. január 2-án elfogadta a francia szövetséget, ami Európában, és főleg Ausztriában, nagy feszültséget és riadalmat keltett.

1801. január közepén Alekszandra levelet kapott az apjától, amelyből egyértelműen kiláglott, hogy az orosz uralkodó a franciák mellé állt. Ez ismét előtérbe tolt a nádor személyét: Ferenc császár ismét József közvetítését kérte, közreműködésével próbálta megtartani az orosz barátságot, de a próbálkozásai nem jártak sikerrel.

Az angolokkal való szakítás gazdasági következményei, a Pál uralkodása által kiváltott elégedetlenség Oroszországban végül palotaforradalomhoz és az uralkodó meggyilkolásához vezetett 1801. március 11-én.

Bár az osztrák–orosz kapcsolat 1800 elejére megromlott, ez a nádor és a főhercegnő magánéletére nem hatott ki: rendkívül harmonikusan éltek együtt. Alekszandra Pavlovna népszerű volt a magyarok körében, közvetlen és jótékonykodó személyisége miatt szerették az országban, és a magyar nemesség is védelmezőjeként tekintett rá Béccsel szemben. Magyarországra

érkezésükkor, 1800 februárjának legelején nagy létszámú pesti delegáció várta Budán az ifjú párt, hogy az ország lakosságának hódolatát kinyilvánítsák.

Alekszandra Pavlovna mindig adakozónak mutatkozott, a vidék falvaiban tett látogatásai során jelentős alamizsnát osztott szét. A fiatal pár a kulturális életet is felélénkítette. A Magyar Kurír 1800. március 4-i száma arról tudósít, hogy „tegnap indult el innen (Bécsből) ama nagynevű Haydn muzsikus, Doktor és Direktor, hogy a Nádorispányné Ő Császári Hertzegsége parancsolatjára elénekeltesse és elmuzsikáltassa a „Téremtés” név alatt ismeretes muzsikáját”. Egyébként az oratórium első, Bécsen kívüli előadására Budán került sor, 1800. március 8-án. Ugyanebben az évben, május 13-án, Budán „muzsikált” Ludwig van Beethoven is. Alekszandra Pavlovnának nem kis szerepe volt abban, hogy kezdett „udvarképesse” válni a magyar ének és tánc: például gróf Batthyány Tivadar kertjében egy bálon, Alekszandra kezdeményezésére, magyar énekesek is szerepeltek, és magyaros ételeket szolgáltak fel.

Alekszandra szeretett hosszas sétákat tenni a budai hegyek között, így jutott el Ürömrre, ahol József nádornak kis villája volt. Rövidesen ez lett kedvenc tartózkodási helye, kirándulásainak központja. 1800 nyarán szűkebb környezetével Ürömrre költözött, ugyanis gyermeket várt. 1801. március 8-án hajnali 3 órakor hosszú vajúadás után kislányt szült, aki azonban olyan gyenge volt, hogy még aznap, röviddel a keresztelője után, meghalt. Alekszandra Pavlovnának már két nappal a szülés kezdete előtt lázas tünetei voltak. A diagnózis szerint „a március 6-án kezdődött betegség reumás gasztrikus idegláz volt, mely a gyermekágyban szen-

vedett izgalmak és aggodalom, néhány diétahiba, a kevés testmozgás és a szülés lassú lefolyása következtében állott be. Ehhez 10-én még tejláz járult.” Az állapota a következő napokban tovább romlott, és március 16-ára virradóra elhunyt. A gyász hír apját, Pál cárt sem találta életben, aki összeesküvés áldozata lett. A gyász hírt vivő futár, Kráilitz István állítólag a határon találkozott a cár halálhírét hozó orosz futárral.

A nádor feleségét és kislányát a budavári királyi kápolnában kellett volna eltemetni, de még a nádorhoz legközelebb állók is tiltakoztak ez ellen, mert Alekszandra Pavlovna ortodox hitű volt, és nem római katolikus, mint a Habsburg család többi tagja. A gyermeket még édesanyja halála előtt eltemették a kapucinusok budai kriptájában. Alekszandra egy ideig a várkertben nyugodott, és csak 1803-ban szállították el Bécs és Pétervár megegyezése értelmében Ürömrre, ahol az emlékére épített sírkápolnában helyezték örök nyugalomra.

Két évvel a tragikus események után József nádor ismét Pétervárott járt. A viszony Oroszországgal ekkor sem volt jobb, noha I. Sándor cár a trónra lépésekor kibocsátott manifesztumában kinyilvánította, hogy Ausztriával szorosabb szövetséget kíván létesíteni. A bécsi diplomácia azonban a kínálókozó alkalmat nem tudta kellőképpen megragadni. Rövidesen megváltozott az orosz kormányzat álláspontja is: az osztrákok közeledését úgy értelmezte, hogy Ausztria ismét háborúba akarja vonni Oroszországot. Ferenc császár minden lehetőséget megragadott az elégtelen osztrák-orosz kapcsolatok megjavítására, ezért 1802. december közepén az özvegy cárné, Marija Fjodorovna levelére, amelyben a nádort Pétervárra hívta, azonnal reagált. Így került Jó-

zsef nádor újabb küldetéssel Oroszországba 1803 márciusában, ahol június végéig tartózkodott. A neki szánt feladatot, hogy a diplomáciai ügyeket rendezze, esetleg egy új házassággal – amelyet elhunyt felesége húgával, Jekatyerina Pavlovna nagyhercegnővel kötött volna – az osztrák szövetség állandó bázisát megteremtse, nem sikerült teljesítenie.

Alekszandra Pavlovna és József nádor házassága egyedi esemény maradt a Romanov- és Habsburg-dinasztia közötti rokoni kapcsolat létesítésében. Bár I. Miklós uralkodása idején orosz részről két alkalommal is tettek kísérletet arra, hogy ezt a tradíciót folytassák. Olga Nyikolajevna (Miklós harmadik leánygyermek) és István főherceg (József nádor fia) házasságának ötlete 1838-ban merült fel. Az orosz kormányzat a keleti kérdésben követett angolelles orosz külpolitika határozottabb osztrák támogatását remélte többek között ettől a lépéstől. István főherceg 1839-es pétervári utazása és a tervezett házasság azonban meghiúsult, és ugyanígy kudarcra ítéltetett Olgának István unokatestvérével, Albrecht főherceggel tervezett házasságkötése is, 1841-ben. Az oroszok növekvő balkáni ambíciói miatt osztrák részről leginkább Metternich intrikált ellene, de az orosz kabinet sem lelkesedett már annyira a dinasztikus házasság ötletéért. I. Miklós úgy ítélte meg, hogy a keleti kérdés rendezése, a Török Birodalom felosztása az angolokkal is megoldható, Ausztria kizárásával. Ezt látszott igazolni az oroszoknak a második egyiptomi válságot lezáró 1841-es Dardanella-szerződés megkötésekor elfoglalt álláspontja, valamint a cár 1844-es londoni látogatása is.

Bodnár Erzsébet

Magyar Királyság két császárság között – orosz–magyar állami és kulturális kapcsolatok a XIX. században

***Kiállítás a moszkvai Állami Történeti Múzeumban
2005. február 16 – május 31.***

2005. február 16-án nyitotta meg az oroszországi magyar kulturális évad rendezvénysorozatát Gyurcsány Ferenc miniszterelnök. A magyar kultúra bemutatkozásának első eseményére a moszkvai Állami Történeti Múzeum Vörös téri épületében került sor a „Magyar Királyság két császárság közt – orosz–magyar állami és kulturális kapcsolatok a XIX. században” című kiállítás megnyitásával.

A Magyar Nemzeti Múzeum és az orosz Állami Történeti Múzeum már több mint két éve aláírt egy együttműködési szerződést. A tervekben egymás kiállításainak fogadása, közös kiállítások, tapasztalatcsere, közös konferenciák stb. szervezése szerepelt. A Magyar Nemzeti Múzeum munkatársai konkrét kiállításokat javasoltak az együttműködési terv keretében, ezek egyike volt a XIX. századi orosz–magyar kapcsolatokat bemutató történeti kiállítás. A javaslat szintjén megrekedt kiállításterv 2004-ben, a Magyar–Orosz Kulturális Évad programjainak szervezésekor került újból elő s kapott végül szabad utat. A kulturális évad keretében a Magyar Nemzeti Múzeum arra vállalkozott, hogy mintegy 400 m²-en képet ad a XIX. századi Magyarországról, különös tekintettel az Oroszországhoz fűződő állami és kulturális kapcsolatokra.

A kiállítást eleve orosz közönségnek szántuk, azaz olyan látogatóknak, akik iskolai tanulmányaik során nem találkoznak a számunkra közismert történeti eseményekkel, személyekkel, fogalmakkal. Az orosz múzeum történészeivel való találkozás, a koncepció, a téma-terv ismertetése közben nyilvánvalóvá vált, hogy még az egyébként XIX. századi történelemmel foglalkozó kollégák számára is nagyrészt ismeretlenek a magyar történelem kiemelkedő alakjai (pl. Széchenyi István vagy Deák Ferenc), s érdeklődő kérdéseikből (pl. „mi történt Kossuthal a szabadságharc leverése után? Kivégezték?”) kiderült, hogy jóval több magyarázatra, háttér információra van szükség, mint korábban terveztük. Ezek alapján módosítottuk eredeti elképzeléseinket, így került a kiállítást kísérő katalógusba (Körmöczy Katalin tollából) egy történeti áttekintés a magyar történelemről, s lettek a kiállítási feliratok is bővebbek.

Történészként arra törekedtünk, hogy a lehetőségekhez képest objektív képet alakítsunk ki, muzeológusként pedig arra, hogy a látogató elé reprezentatív, érdeklődést felkeltő látványt tárjunk. A „Magyar Királyság két császárság között” történeti kiállítás: eredeti, egykorú, napjainkig fennmaradt, múzeumokban (esetleg más intézményekben, pl. levéltár, könyvtár) őrzött tárgyakkal idézi fel a múltat. Nem történelemkönyv és nem minden részletre kiterjedő tanulmány, hiszen csak a fennmaradt emlékeanyagból tud építkezni, s képet alkotni a múltból. Kiállításunk a XIX. századi magyar és orosz történelem találkozási pontjait villantja fel, úgy vázolja a magyar történelmet, hogy közben a megszokottnál több figyelmet fordít az orosz kapcsolatokra.

A kiállítás címe a Magyar Királyság földrajzi helyzetére is utal: Európa közepén, közrefogva két nagyhatalom által, a Habsburg és a Romanov császárok birodalma között terül el. Ugyanakkor a török kiűzésétől kezdve Magyarország a Habsburg Birodalom része. Bár jogilag végig megőrzi birodalmon belüli önállóságát, ez a független állami lét sokszor csak formális, s a magyar királyok, akik egyben a birodalom császárai is, igyekeznek ezt a különállást megszüntetni. A XIX. század története valójában az ország önállóságáért, a törvények által biztosított függetlenségért vívott küzdelmek története. Ezt mutatja be kiállításunk.

A század hajnalán, a XVIII–XIX. század fordulóján az orosz–magyar politikai – azaz dinasztikus – kapcsolatok nagy reményre jogosítanak a jövőt illetően: az ország király utáni legfőbb közjogi méltósága, a császári család tagja, József főherceg, magyar nádor oltár elé vezet a Romanov-dinasztia sarját, I. Pál cár leányát, Alekszandrát. A fiatal nádornét nagy várakozással fogadják új hazájában, pezsgő udvari élet veszi kezdetét a budai palotában, de ennek sajnos a magyar királynéként tisztelt fiatalasszony korai halála gyorsan véget vet.

A francia háborúk, majd a Szent Szövetség kora hosszú időre egy táborba állítja a Habsburg- és a Romanov Birodalmat. Ezt a Habsburg – Romanov egybefonódást megerősíti I. Ferenc és I. Miklós 1833-as münchen-gräzi szerződése, ahol a cár esküvel fogadja, hogy támogatni, segíteni fogja a Habsburg-dinasztiát. Erre a szerződésre hivatkozva kéri aztán később a katonai segítséget az 1848–49-es magyar forradalom és szabadságharc leveréséhez a bécsi kormányzat. A század második felében, miközben Ausztria kiegyezik magyar

ellenzékével, s létrejön az Osztrák–Magyar Monarchia, egyre inkább meghatározó jelentőségűvé válnak a két hatalom közti balkáni érdekellentétek, de az általunk bemutatott időszakban – amely a magyar honalapítás ezredéves megünnepléséig, a millenniumig jut el – újra és újra az együttműködés mellett voksolnak a politikusok.

A kiállítás négy részre tagolódik, történetileg meghatározott nagyobb egységeit azonos műtárgy, egy-egy szablya szimbolizálja, ezek köré rendeződik az adott téma. A történeti kiállítás viszonylag kevés tárggyal mutat be egy kort. Reális képet felvázolni kevés tárggyal nagyon nehéz feladat – ezért kerestük az autentikus, egykorú, az ismert történeti személyekhez kapcsolódó relikviákat, azaz emblematikus, az adott korszakra jellemző tárgyakat. A leglátványosabb műtárgyakat a terem középső részén helyeztük el: itt láthatók Alekszandra Pavlovna és József nádor Szentpétervárott készült asztali készletének darabjai, a napóleoni háborúkban vívott közös harcot felidéző magyar és orosz huszármanték, zászló és fegyverek. A magyar szabadságharcot lezáró fegyverletételi szerződés aláírásának helyszínét, a világosi Bohus kastély szobáját, majd az önkényuralom időszakának hangulatát jellemző magyar gyászvisetletet a kiegyezést jelképező díszmagyar pár követi.

A falak mentén grafikákkal, festményekkel, érmekkel idéztük fel a történelem szereplőit és eseményeit. Minden témánál visszaköszönő tárgyak a korra jellemző pipák, kártyák.

A kiállításra belépő látogatót az országot szimbolizáló korona (eredetileg a millenniumi kiállításra

készült, később a budai várban Ferenc József trónkarpitját díszítő, majd a II. világháború alatt a Magyar Nemzeti Múzeumba került) domborművű másolata, majd az egész korszakot jellemző díszmagyar pár fogadja. Az első falat egy 5 m széles, a földtől a mennyezetig érő részletes térkép takarja: a Magyar Királyság 1808-as térképe (Nagy Béla térképész munkája). Ez egyben a kiállítás címének a helye is, mellette kétoldalt a Habsburg és a Romanov császári sasok – szimbolizálандó a Magyar Királyságot közrefogó két birodalmat. Ezzel szemben, a kiállítás másik fő falán Than Mór akvarelljének ugyanilyen méretű nagyítása található: Görgey Artúr a komáromi csatában. Ez már a század dereka, a szabadságharc, s az egész küzdelmes XIX. század megjelenítése is.

Az összbemutató után az I. téma taglalása következik: egy kis ízelítő a XIX. századot megelőző kapcsolattörténetből. II. Rákóczi Ferenc és Nagy Péter szövetségének a poltavai csatát megörökítő, a fegyveres segítség reményét jelképező díszes orosz szablya állít emléket. Ez a kiállítás egyik szenzációja – az orosz fegyvertörténészek a ritka, korai címerábrázolásokkal ékes, feliratos műtárgy tanulmányozására és publikálására engedélyt kértek a Magyar Nemzeti Múzeumtól. Hasonló érdeklődéssel fogadták a Kreml-béli követfogadást ábrázoló festményünket is, melynek pontosabb datálására kísérletet tett egy, a XVII. századdal foglalkozó orosz kolléga.

A II. téma mintegy fél századot ölel át: József főherceg nádorságának időszakát. Itt József, a Magyar Nemzeti Múzeumnak adományozott, különféle mestersegek szimbolikus alakjaival díszített szablyája a ki-

emelt, korszakot szimbolizáló központi műtárgy. József és Alekszandra, az ifjú házaspár portréi vezetik tovább a közönséget – Alekszandra Pavlovna finom pasztellképe (a Szépművészeti Múzeum tulajdona) általános tetszést aratott, látogatók és művészettörténészek egyaránt elragadtatottan nyilatkoztak róla. A rövid házasságot a festményeken és grafikákon túl a nagyhercegnő tiszteletére írt egykorú versek, a kelengye részeként hazánkba érkezett orosz porcelánok, egy üveg ivókészlet József tulajdonából (szintén a cári manufaktúra készítménye – ma az Iparművészeti Múzeum őrzi), majd Alekszandra Pavlovna ásványgyűjteménye (amit halála után 1807-ben a pesti egyetemnek adományozott a nádor tanulmányi célokra) jeleníti meg. Az egész Európát feldúló napóleoni háborúk és az ezt követő újjárendezés a következő tematikus egység – itt kiemelendő az eddig említetteken túl a bőséges éremanyag, illetve az 1815-ben felavatott gellérthegyi csillagda műszerei (az Országos Műszaki Múzeum tulajdonából). A József nádor tudományos tevékenységét is illusztráló egyik intézmény bemutatását az is indokolja, hogy a bécsi kongresszuson részt vevő uralkodók, I. Sándor orosz cár, III. Frigyes Vilmos porosz király és I. Ferenc császár és király is megtekintették. Unikum a napóleoni háborúk jeleneteivel díszített, 1810-es években készült játékkártya, az ún. „magyar kártya” elődje, a reformkor nagyjait pedig díszesen faragott tajtékpipáikkal (a reformkor jellegzetes, férfiaknak való ajándéktárgyaival) is igyekeztünk közelebb vinni a közönséghez.

A III. témát az 1848–49-es forradalom és szabadságharc eseményeinek szenteltük. Emblematikus tárgya az egykorú orosz tisztek által nagyon tisztelt Görgey Artúr

lovastishti szablyája. A szabadságharc fegyverein, a katonai öltözékeken, pecsétnyomókon túl megemlíteném a katalógus címlapjára, illetve plakátra is került műtárgyat a Hadtörténeti Múzeum tulajdonából: a Torda megyei nemzetőrök zászlaját Magyarország kiscímerével az első lapján, ami hadizsákmányként került Oroszországba, s 1941-ben kapta vissza hazánk. Ehhez a témához sikerült orosz levéltárakból kölcsönkapnunk az orosz katonai beavatkozást magyarázó iratokat: Zsófia főhercegnőnek 1848 decemberében I. Miklóshoz írt levelét, amelyben a münchengräzi szerződésre hivatkozva is kéri a cár támogatását fia számára, valamint Ferenc József 1849. május 1-én Miklóshoz írt levelét, amelyben a szabadságharc elfojtásához kért katonai segítséget.

A szabadságharc leverését követő események vizsgálatakor érdekes szembeállítani az orosz csapatok fővezérének, Ivan Paszkevicsnek budapesti díszpolgárrá történő kinevezését (az erről szóló oklevél a moszkvai Állami Történeti Múzeum tulajdona) a megtorló intézkedésekkel: Batthyány Lajos és az aradi tizenhárom vértanú kivégzésével, Kossuth Lajos búcsújával a hazától. A nemzet hangulatát a Laborfalvi Róza ruhaderekával bemutatott magyar gyásszal, a korban divatos rabfaragás karkötővel, s a börtönökben sínylődők pipáival, dohányzó készleteivel jeleztük. A pipa ebben az esetben nem csupán kuriózum, hanem korfestő szerepe van: igyekeztünk közismert történeti személyek ránk maradt tulajdonát kiállítani.

A IV. téma a század második felét mutatja be, a millennium megünnepléséig terjedő időszokról fest képet. A kiegészítés, melynek legfontosabb eseménye a koro-

názás (Székely Bertalan vázlatai a Nemzeti Galéria gyűjteményéből), rimel II. Sándor koronázásának Zichy Mihály által megörökített eseményeire. Ebben az időszakban a hangsúly a politikai helyett a kulturális kapcsolatok bemutatására helyeződik. Liszt Ferenc mellképe, karmesteri pálcája, díszalbumai, majd Zichy (aki életének több mint felét töltötte Oroszországban a cárok szolgálatában) alkotásai végre az „átlagos” orosz látogatóknak is ismerősek, el tudják őket helyezni, vannak hozzájuk kapcsolódó élményeik – s mindez a kiállítás sikerének is (egyik) záloga. Viszonylag jelentős helyet kaptak a XIX. századi irodalmi fordítások, Alekszandr Puskin, Mihail Lermontov, Anton Csehov és Nyikolaj Gogol fordítói, illetve Jókai Mór orosz nyelvre átültetett regényei – ehhez kapcsolódóan Vaszilij Verescsagin Jókainak dedikált képe (a Petőfi Irodalmi Múzeumból) –, illetve az őshazát keresők és a politikai, gazdasági viszonyokra kíváncsi utazók művei.

A téma orosz–magyar kapcsolatokat meghatározó tárgyának Bem József tábornok szablyáját tekintettük: az aradi nők ajándéka 1849-ben hadizsákmányként orosz gyűjteménybe került. Sorsa azonban ismert volt a magyar közvélemény számára, s mikor az államalapítás 1000. évfordulóját készült megünnepelni az ország, a szervezők kölcsönkérték a kiállításra. II. Miklós „a magyar nép iránti jóindulata jeléül” a Magyar Nemzeti Múzeumnak ajándékozta a becses ereklyét, amint ez a forrásokból kiderül.

A millenniumi ünnepek után még egyszer visszakanyarodik a kiállítás a szerencsétlen sorsú orosz nagyhercegnehöz. A Romanov-dinasztia tagja végül Ürömon nyert végső nyughelyet. Születésének 100. év-

fordulóján III. Sándor felújíttatta sírkápolnáját, s mi kiállítottuk az egyik általa adományozott papi ornátust (az ürömi Szt. Alekszandra kápolna tulajdona). A kápolnában az utóbbi időben újra fellendülő hitéletet egy mintegy 30 perces filmfelvétellel illusztráltuk, amit az ott hetenkénti rendszerességgel megtartott istentiszteletekről és halotti emlékszertartásról készítettünk.

Azt reméljük, hogy a „Magyar Királyság két császárság között” című kiállításunk megismerteti a látogatót a XIX. század legjelentősebb magyarországi történéseivel, s képet ad a Magyar Királyság – s hozzá kapcsolódva az Orosz Birodalom – Európán belüli helyzetéről.

Célunk az volt, hogy az oroszországi magyar kulturális évad keretében felkeltsük az érdeklődést a magyar kultúra és történelem iránt, bemutassuk, milyen találkozási pontok voltak a XIX. század folyamán a magyar és orosz történelemben. Amennyire ez a múzeumi vendégek könyvből és az orosz sajtóvisszhangból megítélhető, nem dolgoztunk teljesen hiába.

Radnóti Klára

Két összekötő pont a magyar–szovjet államközi kapcsolatok két világháború közti történetében

Genova, 1922 – Közeledés a színfalak mögött

1922 tavaszán nemzetközi gazdasági konferenciát hívtak össze Genovában, abból a célból, hogy helyreállítsák az európai államok között a háború előtt fennálló kereskedelmi kapcsolatokat, a szovjet föderáció tagállamai és Németország, valamint a kisebb vesztes államok részvételével. Az Antant arra próbálta rávenni a konferenciára szintén meghívott szovjet kormányt, hogy a cári kormányzat és a polgári kormányok által felvett kölcsönöket fizessék vissza, valamint az 1917. novemberi forradalom után államosított, külföldi tulajdonú ingatlanokat, ipari üzemeket adják vissza vagy fizeszenek kártalanítást. Április 16-án, a konferencia ideje alatt, Németország és Szovjet-Oroszország Rapallóban egyezményt kötött a diplomáciai kapcsolatok felvételéről, valamint arról, hogy Szovjet-Oroszország lemond a Németországgal szembeni jóvátételi igényéről, Németország pedig arról a követeléséről, hogy az Oroszországban nacionalizált tulajdont visszaadják korábbi német tulajdonosainak. A nyugati nagyhatalmak gazdasági érdekeit az egyezménynek az a cikkelye sértette leginkább, amely kimondta, hogy Németországnak a megállapodásban rögzített kötelezettségeit abban az

esetben kell teljesítenie, ha a szovjet fél nem elégíti ki más államok reparációs igényeit. Az egyezmény politikai jelentősége abban rejlett, hogy segítségével mindkét állam kiutat talált elszigetelt helyzetéből.

A genovai értekezlet a versailles-i konferencia után az első olyan nagyszabású nemzetközi politikai rendezvény volt, amelyen az európai nagyhatalmak és kisállamok tekintélyes számban képviseltették magukat. Ez kiváló lehetőséget nyújtott hivatalos és nem hivatalos összeköttetések megteremtésére. A konferencián résztvevő magyar delegáció – melynek vezetését Bethlen István miniszterelnök rövid ott tartózkodása után Bánffy Miklós külügyminiszter vette át – szintén szeretne volna kihasználni az alkalmat a politikai manőverezésre: a kisebbségi kérdésnek a nyílt konferencián való megvitatására és egyes gazdasági javaslatok elfogadtatására. A konferencián négy bizottságban tárgyalták meg a főbb európai gazdasági és politikai problémákat. Ezek közül a magyar igények felvetésére és érvényesítésére a politikai bizottságon belül lett volna lehetőség, ahol a magyar kormányfő javasolta is a magyar kisebbségek kérdésének áttekintését. A politikai bizottság munkakörébe utalt kérdések megvitatására a politikai bizottság albizottsága volt hivatott, amely azonban érdemben nem tárgyalta a kérdést. Magyarországnak nem volt módja arra sem, hogy befolyást gyakoroljon a gazdasági kérdések rendezésére: mivel a gazdasági bizottság albizottságának nem volt tagja, így csak írásban jelezhetette a tervezetekkel kapcsolatos észrevételeit. Ilyen politikai légkörben szinte természetes volt Németország és Szovjet-Oroszország egymásra találása, illetve a kirekesztett államok közeledése. Bánffy

három alkalommal találkozott Grigorij Csicserin szovjet külügyi népbiztossal: először véletlenül, az olasz király által a konferencia résztvevői számára adott villásreggelin, majd a szovjet fél ösztönzésére április 24-én, illetve május 2-án, amikor is érdemi tárgyalásokat folytatott vele. Ezeken a megbeszéléseken Erdély és Besszarábia területi státusának problémája, a két ország között az ezzel kapcsolatban létesíthető együttműködés, illetve a szovjet állam elismerésének kérdése játszott központi szerepet. A magyar vezetés a Romániával szembeni revízió elérése érdekében a szovjet-román ellentéteket is kész volt kiaknázni. Egy esetleges románellenes front létrehozása annál inkább elképzelhetőnek tűnt, mivel Genovában az európai gazdasági konszolidáció megteremtését célzó tárgyalások kimenetele bizonytalanná vált. Így az európai gazdasági egyenetlenség mellé a kontinens keleti felén politikai instabilitás is társult.

A magyar és szovjet vezetésnek azonban elsősorban azzal a dilemmával kellett szembenéznie, hogy a rendezetlen politikai viszonyok ellenére Kelet-Európában az akkori status quo előbb-utóbb tartóssá válik, s annak gyökeres megváltoztatására nem lesz lehetőség. Mindkét állam célja – a belső társadalmi és politikai konszolidáció sikere érdekében – a fennálló hatalmi struktúrába történő, minél kedvezőbb feltételek melletti beilleszkedés, az adott politikai viszonyok elfogadása volt. Ehhez azonban arra volt szükség, hogy bilaterális szerződések megkötésével és kisebb szövetségek létrehozásával kitörjenek abból a nemzetközi elszigeteltségből, amit a Kisantant vagy éppen a győztes nagyhatalmak kirekesztő politikája érlelt. Bánffy és Csicserin a harma-

dik találkozójukon megállapodtak abban, hogy Berlinben folytatják a katonai kooperációról szóló tárgyalásokat, de a két állam közeledési folyamatának további elmélyítését a magyar fél fogja kezdeményezni. Az 1922-ben igen feszült szovjet-román viszony, illetve a Bánffy és Csicserin első találkozásának idejére már ismertté vált rapallói egyezmény miatt a magyar külpolitika nem tért ki a további puhatolózó tárgyalások elől. A kapcsolatteremtést azonban Berlinben is a szovjet fél kezdeményezte. A nemzetközi konferencia óta eltelt időben olyan újabb tényezők merültek fel, amelyek a szovjet külpolitikát nyomatékosan a genovai tárgyalások folytatására ösztönözték. Genovában az Antant államok képviselői és Szovjet-Oroszország nem tudtak megegyezni egymással, ezért 1922 nyarára ismét értekezletet hívtak össze Hágában, új javaslatok megvitatására. Az egymással szemben támasztott követelések kérdésében azonban ott sem sikerült megegyezni. A szovjet vezetés úgy értékelte az eseményeket, hogy a nyugati hatalmak újabb intervenciós beavatkozást készítenek elő, ezért nem áll érdekükben a problémák tárgyalásos úton történő rendezése. A szovjet kormány Erdély hovatartozásának kérdését is napirenden kívánta tartani, mivel olyan értesülései voltak, hogy a fehér-gárdisták kiképzőbázisai Erdélyben vannak, és a román hatóságok onnan csoportosítják át őket a Dnyeszter mellé.

1922 júliusában, a német fővárosban kétszer tárgyaltak magyar diplomaták Szovjet-Oroszország vezető külpolitikusaival és berlini nagykövetével. Személy szerint először a szovjet ügyekben a hadifogolycsere rendezése révén tapasztalatokat szerzett Jungerth Mihály,

majd Kánya Kálmán, a magyar külügyminiszter állandó helyettese.

A két állam külpolitikusi közötti, 1922-es találkozók a két világháború közötti szovjet–magyar kapcsolatok egy jellemző vonására irányítják a figyelmet. A Szovjetunió megtámadásának időpontjáig a magyar külügyi apparátusnak a Szovjetunióval szemben követett politikai gyakorlatában a pragmatizmus háttérbe szorította az ideológiai megfontolásokat. Ugyanez mondható el a szovjet külpolitikáról is, amelynek Magyarországhoz fűződő viszonyát 1920 után nem a két rendszer eltérő jellege, hanem a Szovjetunió közvetlen államérdekei, és az adott nagyhatalmi konstelláció határozták meg. A genovai és berlini tárgyalásokon a magyar vezetésben több opció fogalmazódott meg, nem csak a kizárólagos szovjet orientáció gondolata. Az Antant egyes hatalmai felé történt közeledési kísérletek megghiúsulásával, és a kisantantnak a francia politika érdekkörébe kerülésével Magyarország a korabeli európai status quo-val szemben álló, vagy a területi felosztásokkal elégedetlen nagyhatalmak felé is orientálódhatott. Ezek közül kettő, Németország és Szovjet-Oroszország a rapallói szerződés révén szövetségi viszonyra léptek egymással. A magyar külpolitika erre a szövetségre támaszkodva próbálhatta meg érdekeinek érvényesítését az európai politikai színtéren. Az 1922-es magyar–szovjet tárgyalásokon nem született érdemleges, hivatalos okiratban deklarált eredmény, csupán annyi, hogy – a diplomáciában megszokott frázissal élve – a felek megállapodtak a megbeszélések folytatásában. Nyilvánvaló volt, hogy egyik fél sem akarja a szálakat véglegesen elvágni, de magyar részről nem ösztönözték a tárgyalá-

sok diplomáciai síkon történő folytatását. Ez alapvetően a magyar külpolitikai elit és a politikai közvélemény között e kérdésben mutatkozó nézetkülönbségekkel, illetve a főhatalmat gyakorló Horthy Miklós szovjetellenes magatartásával volt magyarázható.

Bécs, 1940 – Döntés a Belvedere palotában

1939 végén – 1940 elején Magyarország rendkívül kényes geopolitikai környezetbe került. Lengyelország német megtámadása után a Szovjetunió érvényesítette az 1939. augusztus 23-i német–szovjet meg nem támadási egyezmény titkos záradékában rögzített igényét Belorusszia és Ukrajna nyugati vidékeire. A szeptember 17-én lengyel területre behatoló szovjet csapatok kevesebb, mint tíz nap alatt megközelítették a magyar határt, s 28-án felvették a hivatalos érintkezést a magyar határőrizeti szervekkel. Így az 1938–39 folyamán revíziós sikereket elkönnyvelő magyar állam Németország mellett az európai kontinens keleti régióinak sorát legnagyobb mértékben meghatározó másik nagyhatalommal is közvetlen szomszédságba került. A hatalmi pozícióit dinamikusan erősítő Szovjetunió 1940 során tovább gyarapította területeit egykori finn, balti és román országrészek saját fennhatósága alá vonásával. A magyar politikai elit józanul tekintett erre a megváltozott helyzetre, s a megfelelő súllyal kezelte Moszkva növekvő kelet-európai ambícióit és szerepvállalását, illetve a szomszédságból fakadó következményeket. A szovjet külpolitika 1939. augusztusi irányváltása után Magyarország szerepe felértékelődött a Szovjetunió

külkapcsolatainak rendszerében, elsősorban a Romániával szembeni érdekközösség miatt. Ennek köszönhető, hogy az 1940-es év a magyar-szovjet kétoldali diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatok kiteljesedését hozta magával.

Ennek megnyilvánulásaként 1940. február 7-én felállították a TASZSZ első budapesti kirendeltségét. 1940. június 26-án, éppen a Romániának átadott ultimátum napján, az OK(b)P KB Politikai Irodája katonai attasét nevezett ki Budapestre. Ez óriási horderejű lépésnek számított, hiszen a szovjet vezetés egészen 1934-től, a két állam közti diplomáciai kapcsolatok felvétele óta, nem tartotta szükségesnek egy ilyen poszt létrehozását. Alig több mint két hónappal később a Szovjetunió felállította régóta várt budapesti kereskedelmi képviselőjét. A képviselőten dolgozók létszámát alig néhány hét alatt hat főre emelték, ami azért volt feltűnő, mert a két ország diplomáciai kapcsolatait rögzítő, 1934. február 4-i és 6-i okmányok értelmében a budapesti szovjet kereskedelmi képviselő létszámát három főben maximalizálták. Hosszú várakozás után került viszont sor Faragho Gábor vezéreztetésű, moszkvai magyar katonai attasé hozzájárulási okmányainak (agrément) kiállítására. Az erre vonatkozó döntést Vlagyimir Gyekanazov külügyi népbiztos helyettes 1940. június 13-án közölte Kristóffy József magyar követel. Az 1940. október elején készített kimutatások szerint mindkét állam esetében az adott külképviseleten dolgozó munkatársak száma jóval meghaladta az 1934-ben előírt 10, illetve 14 fős limitet. Mindez arra enged következtetni, hogy mindkét külügyi vezetésnek érdekében állott saját külképviseleti apparátusá-

nak minél hatékonyabb működtetése a másik országban. A Szovjetunió és Magyarország közti, meglehetősen gyér kereskedelmi forgalom élénkítését nagymértékben hátráltatta, hogy a két ország nem rendelkezett a közvetlen áruforgalmat szabályozó keretegyezménnyel. A kereskedelmi viszony rendezésére irányuló magyar kérelmet Kristóffy nem sokkal akkreditálása után, már 1939–40 fordulóján átnyújtotta a Budapest által javasolt export-import áruk listájával együtt. A magyar-szovjet kereskedelmi és hajózási egyezményt 1940. szeptember 3-án parafálták Moszkvában.

A két állam normalizált viszonya azonban soha nem jutott olyan szintre, amely lehetővé tette volna az érdekezéseiket meggyőzően manifesztáló bilaterális politikai egyezmény aláírását. Amikor Kristóffy 1939. október 25-én átadta megbízólevelét Mihail Kalinyinnak, a Szovjetunió Legfelső Tanácsa elnökének, Csáky István külügyminiszter szóbeli intencióinak megfelelően felvetette, hogy Budapest és Moszkva egy későbbi időpontban kössön olyan paktumot, amely megfelelőképpen demonstrálja államaik jószomszédi viszonyát. Nincs ugyanakkor írásos nyoma annak, hogy a szovjet külügyi irányítás ezt követően valaha is felvetette volna a két állam viszonyát szabályozó politikai egyezmény megkötésének kérdését. Ugyancsak nem találunk arra vonatkozó dokumentumot vagy adatot, hogy a magyar vezetés még egyszer hivatalosan kezdeményezte volna, hogy Magyarország és a Szovjetunió valamilyen módon: barátsági vagy megnevezési egyezmény formájában rögzítse a szomszédság következtében kialakult kényszerű együttélés alapelveit, vagy a kölcsönös érdekeik által biztosított kooperáció

lehetőségét. A szovjet politikai felfogás a Szovjetunió 1941. júniusi megtámadásáig azt vallotta, hogy a Romániával szembeni magyar területi követelések jogosak és megalapozottak. Jóllehet, az ezt deklaráló politikai nyilatkozataikban a szovjet vezetők nem abból a megfontolásból indultak ki, hogy majdan ez lehet a két állam vitájának reálisan és igazságosan, az etnikai elveknek megfelelő lezárása. A Magyarország melletti állásfoglalást elsősorban a Szovjetunió délkelet-európai hatalmi ambíciói diktálták: a szovjet külpolitika balkáni pozícióinak megőrzése és erősítése miatt a saját érdekszférájának tekintette Romániát, s egy olyan román állam meglétében volt érdekelt, amely fölé könnyebben kiterjesztheti befolyását. A magyar–román területi elmentések kiélezése és fegyveres úton megkísérelt megoldása Moszkva számára alkalmasnak tűnt arra, hogy destabilizálja Hitler szövetségi rendszerét, s veszélyeztesse a német haderő számára létfontosságú romániai olajmezők zavartalan kitermelését. Egy fegyveres konfliktus okozta zűrzavar további ürügyet szolgáltatott a szovjet csapatok beavatkozására, s további térnyerésére a Duna-delta térségében vagy Moldvában.

A szovjet vezetés nem tudott arról, hogy a Bécsbe érkező magyar és román delegátusoknak egy kötelező érvényű döntőbírói határozat előzetes és feltétel nélküli elfogadásába kell majd beleegyezniük, ezért Moszkva csak a Turnu Severinben megszakadt tárgyalások folytatására számított. Augusztus 26-án a bukaresti szovjet követ azt írta jelentésében a román külügyminiszterrel folytatott beszélgetésére hivatkozva, hogy a tárgyalásokat 28-án vagy 29-én fogják felújítani. A Friedrich Schulenburg moszkvai német nagykövet és

Vjacseszlav Molotov külügyi népbiztos közti, augusztus 29-i megbeszélésen Erdély kérdése nem került szóba, s a német diplomata egyáltalán nem említette, hogy milyen jellegű alkudozások kezdődtek aznap Bécsben, illetve, hogy a német diplomácia kész tények elé kívánja állítani a magyar és a román küldötteket. A szovjet stratégiai érdekeket kifejezetten sértette, hogy a terület státuszát végül egy olyan nagyhatalmi diktátum döntötte el, amely létrehozásában Németország játszotta a főszerepet, s amelyből kihagyták a Szovjetuniót. Molotov a döntőbírói egyezmény kihirdetésének másnapján ismét fogadta Schulenburgot, akivel közölte, hogy a német kormány megsértette az 1939. augusztus 23-i német–szovjet megnemtámadási egyezmény 3. cikkelyét, mivel nem tájékoztatta előre a szovjet kormányt, hanem csak utólagosan hozta tudomására a döntőbírói döntését, mint tény. A tengelyhatalmak által Románia területi épségének védelmére nyújtott garancia végképp keresztülhúzta a szovjet számításokat. Szeptember 21-én a Külügyi Népbiztosság közlekedeti osztályának vezetője a Gyekanazov számára készített feljegyzésében úgy értékelte a döntőbírói egyezmény jellegét és Hitler aktív szerepét a magyar–román konfliktus eldöntésében, mint újabb lépést „azoknak a terveknek a megvalósításában, amelyek célja az előretörés a Fekete-tenger és a tengerszorosok felé, és a Duna-medence államainak teljes alárendelése.

1940 tavaszán és nyarán a nemrég szomszédokká vált Magyarország és a Szovjetunió kapcsolatai „felszálló ágba kerültek”. Ennek alapját a Romániával szembeni érkazonosság teremtette meg, amelyben az Erdély területi státuszának megváltoztatására irányuló

magyar igyekezet találkozott a Szovjetunió Romániát sújtó korabeli hatalmi doktrínájával. Magyarország elemi érdeke volt, hogy a Szovjetunió és Románia közti feszültség fennmaradjon és ne csökkenjen, míg a Szovjetunió stratégiai érdeke volt, hogy egy adott pillanatban a Magyarország és Románia közti feszültség lehetőleg a végletekig fokozódjon. Az összehangolt cselekvés lehetősége mindkét ország politikai elitje számára nyilvánvalóvá vált, de ez mégsem vezetett tényleges politikai vagy katonai kooperációhoz. A magyar-román területi vita mihamarabbi lezárását előirányzó német tervek, s ennek következtében a második bécsi döntés előkészítésében játszott aktív német szerep, valamint a döntőbírásgra adott szovjet reakció komoly hatással volt a német-szovjet viszony jellegére. A két állam kapcsolatait hivatalosan új alapokra helyező s szoros együttműködéssé változtató, 1939. augusztus 23-i megnemtámadási egyezmény aláírása óta már jelentkeztek kisebb-nagyobb repedések a német-szovjet viszonyban. Az első nyílt törést azonban éppen a második bécsi döntés megítélése következtében kialakuló, gyökeresen ellentétes nézőpontok eredményezték. A szovjet vezetés számára ez rávilágított a megnemtámadási egyezmény eltérő értelmezési lehetőségeire, mellőzésének lehetőségére, s a mellőzés következmények nélkül maradására.

Seres Attila

Magyar-szovjet kapcsolatok 1944–1953 között

Magyarország kül- és belpolitikáját, a hazai gazdaság és társadalomfejlődést alapvető módon határozta meg az a tény, hogy Magyarország a II. világháborút követően a Szovjetunió érdekszférájába került, s az 1989–90-es rendszerváltásig annak része is maradt. Ebben az időszakban a magyar politika mozgásterét időről időre változó mértékben, de döntő módon a Szovjetunió katonai-biztonsági érdekei és stratégiai szempontjai határozták meg.

Az eddig feltárt dokumentumok alapján úgy tűnik, hogy a Szovjetunió és a többi kelet-közép-európai ország kapcsolatrendszerében Magyarországnak nem volt kitüntetett szerepe. A háború utáni politikai és területi rendezést érintően eddig ismert egyetlen koherens szovjet dokumentum, az úgynevezett Majszkij-terv Magyarországnak viszonylag kevés figyelmet szentelt; mert geopolitikai szempontból Lengyelország és Csehszlovákia, de még a háború alatt szintén a németek oldalán harcoló Románia is sokkal fontosabb volt a szovjet vezetés számára. Mivel azonban Magyarország, mint a Szovjetunióval határos ország, a szovjet katonai-biztonsági zóna részévé vált, a szovjet vezetés alapvető érdeke volt, hogy Magyarországon olyan, a Szovjetunió iránt barátságos magatartást tanúsító kor-

mányzat létesüljön, amelynek tagjai személy szerint is elfogadhatóak a szovjet vezetés számára.

Magyarországon a többi csatlós államtól eltérően sajátos helyzetet teremtett a Horthy-féle kiugrási kísérlet kudarca következtében létrejött „tabula rasa”, ami többek között azt eredményezte, hogy az új magyar hatalmi szervek, az ideiglenes törvényhozás és kormány a közvetlen szovjet beleszólás és ellenőrzés körülményei között jöttek létre és működtek. Az eddig ismert dokumentumok (a Majszkij-terven kívül a kommunista párt ún. Külföldi Bizottságának 1944. őszi programmegbeszélései, Sztálin instrukciói a kommunistáknak az 1944. december eleji tanácskozáson) arról tanúskodnak, hogy a szovjet vezetés – vagy stratégiai jellegű megfontolásból, vagy csupán taktikai elgondolásból – a háború befejezését követő években még nem készült az ország azonnali „szovjetizálására”. A Szovjetunió a háborút követő első években elemi érdeke volt a háború alatt létrejött antifasiszta koalíció fenntartása, ezért a szövetségesekkel való összeütközések elkerülése érdekében Magyarország vonatkozásában is a kommunistákat is magukba foglaló, de széles antifasiszta alapon nyugvó politikai blokk megteremtését ösztönözte és támogatta.

A Szovjetunió magyarországi politikai és gazdasági érdekeinek érvényesítéséhez nemzetközi jogi szempontból legitim eszközökkel rendelkezett. A szovjet politikai befolyást az 1945. január 20-án aláírt fegyverszüneti egyezmény és az 1947. szeptember 15-ig működő magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság szovjet dominanciája biztosította. A SZEB ugyanis nem csupán a fegyverszüneti egyezmény teljesítésének ellenőrzését

látta el, hanem tevékenyen részt vett a magyar belpolitikai küzdelmekben is. A politikai helyzet számukra kedvező formálása érdekében a szovjetek katonai-politikai jelenlétükkel támogatták a kommunistáknak politikai ellenfeleik kiszorítására irányuló törekvéseit, Kliment Vorosilov marsallnak, a SZEB elnökének pedig személy szerint is fontos szerepe volt a kommunista hatalomátvételhez vezető politikai fordulatokban.

A szovjet nyomásgyakorlás főbb mozzanatai jól nyomon követhetők az 1945 nyarán véghezvitt kormányátalakítás, s még inkább az 1945. őszi választásokot követő kormányalakítás kapcsán. Vorosilov tájékoztatása nyomán a szovjet pártvezetés Sztálin jóváhagyásával konkrét utasításokat küldött a Szövetséges Ellenőrző Bizottság mindenható magyarországi elnökének, a kormány – a szovjet vezetés szájíze szerinti összetételben történő – megalakítására. Majd amikor kiderült, hogy a Kisgazdapárt nem fogadja el a kommunisták követelését a belügyminiszteri posztra vonatkozóan, nyíltan beavatkozott a kormányalakítás folyamatába – titkos tárgyaláson győzve meg Tildy Zoltánt és Nagy Ferencet a szovjetek által sugalmazott kommunista követelés elfogadásának szükségességéről. A szovjet vezetés céljai elérése érdekében a politikai zsarolás eszköztől sem riadt vissza.

A szovjetek gazdasági pozíciószerzését az 1945. június 15-én aláírt jóvátételi egyezmény, a magyarországi német javaknak a potsdami egyezményen alapuló megszerzése, a Vörös Hadsereg itt állomásozó egységeinek eltartása segítette elő. A Szövetséges Ellenőrző Bizottság gazdasági részlegének iratai alapján úgy tűnik, hogy a szovjet vezetés a háborút követő években

néhány stratégiai jelentőségű magyar nyersanyag (olaj, bauxit) iránt különös érdeklődés mutatott. Makarov alezredes, a SZEB ipari csoportjának vezetője, egy 1945. augusztus 6-án kelt, Vorosilov marsall számára készített feljegyzésben gyakorlatilag felvázolta a szovjet gazdasági behatolás forgatókönyvét. Már ekkor javaslatot tett a legfontosabb iparágakban vegyes vállalatok létrehozására, az ezen cégek gazdasági ügyleteit biztosító orosz–magyar kereskedelmi bank felállítására, valamint egy olyan hosszabb távra szóló kereskedelmi egyezmény megkötésére, amelynek alapján Magyarország nyersanyagigényének zömét az alapvető iparágakban a Szovjetunió elégítené ki.

Mint ismeretes, ennek a „forgatókönyvnek” egyik eleme már az 1945. augusztus 27-én megkötött, a kizárólagos szovjet befolyást erősítő magyar–szovjet gazdasági együttműködési egyezményrel megvalósult, 1946 folyamán pedig a legfontosabb iparágakban létrejöttek a magyar–szovjet vegyes vállalatok is. Mindezek következményeként a szovjet gazdasági behatolás megelőzte a politikai behatolást, a szovjet típusú politikai rendszer kiépítését.

A szovjet vezetőknek a Magyarországgal szembeni viszonylagos politikai „érdektelenségét” jól mutatja a magyar kommunista párthoz való viszonyuk is. Míg Csehszlovákia, Lengyelország vagy Románia kommunista vezetői közvetlenül Sztálinnal egyeztették a háború utáni politikai berendezkedésre és a majdani országhatárookra vonatkozó elképzeléseiket, a magyar kommunistákkal a szovjetek nem siettek közölni terveiket. A kommunisták mindazonáltal, a háború utáni külpolitikai irányváltás szükségességéből kiindulva, meglévő

személyes összeköttetéseiket is kihasználva, kezdettől fogva törekedtek a „szovjet kapcsolatok” monopolizálására. A két ország 1945 utáni kapcsolatrendszerében a „pártvonal” ugyan továbbra is jelentős szerepet játszott, de 1947-ig a szovjet vezetők a kommunistákat leginkább csak az országról beszerzendő információk egyik, de nem kizárólagos és nem is a legfontosabb forrásaként kezelték. Ebben az időszakban a SZEB és a szovjet diplomácia magyarországi képviselői még aktív és rendszeres kapcsolatot tartottak fenn a koalíció valamennyi pártjával. A Szovjetunió jelenléte minden politikai erő számára történelmi realitás volt, s ezt a kommunisták politikai ellenfelei is felismerték: Magyarország nemzetközi pozíciójának javításához esetenként jól jöttek az MKP moszkvai szárnyának személyes kapcsolatai. (Utalhatunk itt Rákosi Mátyásnak a magyar kormánydelegáció 1946. áprilisi moszkvai útjának előkészítésében játszott szerepére vagy Gerő Ernő „békeközvetítő” tevékenységére a párizsi békekonferencián.)

Miközben a szovjet vezetés egyfelől igyekezett visszafogni a szerintük időnként túlságosan előreszaladó kommunistákat, 1946–47 folyamán az SZK(b)P KB külpolitikával foglalkozó apparátusában több olyan feljegyzés is született, amely arról árulkodik, hogy elégedetlenek voltak a magyarországi demokratikus átalakulás menetével. 1946 márciusában Borisz Ponomarjov a Bolsevik című lapban megjelent írásában a kelet- és délkelet-európai országokban lezajlott demokratikus átalakulásról írva Magyarországot még szóra sem méltatta. Hasonló véleményen volt 1946 szeptemberében Mihail Szuszlov is, aki szerint „A demokratikus építés sikerei Magyarországon kevésbé jelentősek, mint a

szláv államokban”. Ez az értékelés ismétlődött abban az információs jelentésben is, amelyet – a többi párthoz hasonlóan – a kommunista pártok 1947. őszi lengyelországi tanácskozása előtt az MKP-ról is elkészítettek, s amelyekben görcső alá vették az egyes kommunista pártok által elkövetett belpolitikai hibákat, és megvizsgálták, hogy az adott ország a „népi demokratikus fejlődés” milyen szintjén áll. Az MKP politikájáról és a magyar belpolitikai helyzetről a külügyi osztály magyar referense, Korotkevics által készített „szprávka” elismerte, hogy Magyarországon a felszabadulást követő két és fél évben jelentős demokratikus változások történtek (földreform, a bányák és erőművek államosítása, a gazdasági tervezésre történő áttérés), de szerinte a „reakciós erők” még jelentős pozíciókkal rendelkeznek a gazdaságban. Mindebből ő is arra a következtetésre jutott, hogy „a demokratizálás folyamata Magyarországon jelentősen elmarad más országoktól – Csehszlovákiától, Bulgáriától, stb.”. A szovjet vezetés képzeletbeli ranglistáján e kritériumok szerint az első helyet Jugoszlávia foglalta el, míg Magyarország az utolsó helyen állt, mert itt – a többi országtól eltérően – az államosítások terén még csak nagyon kezdeti lépések történtek. Az MKP meghívása a tanácskozásra a fentebb említett értékelés ellenére mindenképpen azt jelezte, hogy most már Magyarországot is az úgynevezett „új demokráciák” közé számították.

A Szovjetunió kelet-európai politikájában (beleértve Magyarországot is) az 1947–48-as év tekinthető választóvonalnak. 1947-re nyilvánvalóvá vált, hogy a nagyhatalmak háború utáni együttműködése tovább már nem tartható fenn, sőt elkerülhetetlen a világ két tábor-

ra szakadása. A Tájékoztató Iroda megalakulása után „szorosabbra kellett zárni a sorokat”, a szovjet vezetés számára már nem volt elfogadható az egyes országok szovjet modelltől eltérő társadalmi berendezkedése, ami a szocializmushoz vezető „nemzeti utak” egyértelmű elvetését jelentette. Ennek következtében 1947-től Magyarország is a szovjet „külső birodalom” részévé vált, és az 1940-es évek végétől itt is megkezdődött a politikai rendszer szovjet típusú átalakítása.

A Tájékoztató Iroda megalakulását követően végrehajtott politikai fordulat és a Szovjetunió Kelet-Európa politikájának „átértékelése” szükségképpen maga után vonta a kapcsolatok jellegének megváltozását is. Ettől kezdve az államközi kapcsolatokat is lényegében a kommunista pártok közötti kapcsolatok jelentették. Sztálin haláláig a magyar–szovjet politikai kapcsolatokat lényegében Rákosi monopolizálta. A két vezető közötti személyes találkozások ugyan nem voltak túl gyakoriak, és Rákosi moszkvai utazásai alkalmával nem is mindig jutott el Sztálinhoz, de rendszeres volt a levelezés és 1949-től a táviratváltás Sztálin és Rákosi között, s ekkor épült ki a közvetlen telefonösszeköttetés is. Ebben a kapcsolatrendszerben tényleges politikai tevékenységet az egyébként is teljesen súlytalan moszkvai magyar nagykövetek és a követség munkatársai alig végeztek, a külügyminisztérium szovjet részlege is csupán „adminisztráló, fordító és postázó szerv” volt.

Az 1948–49-től kezdődő és Sztálin haláláig terjedő időszakot a történeti irodalomban különböző elnevezésekkel illetik. Egyes vélemények szerint a Szovjetunió Magyarországot szinte gyarmataként kezelte, mások, például Borhi László szerint Magyarország lényegében

a Szovjetunió „leninista kliens állama” volt, amely, szavai szerint „szolgáltatásokat teljesített a kül- és katonapolitika, valamint a gazdaság terén”. Talán Csingiz Ajtmatov meghatározása a legtalálóbb, aki egy a közel-múltban vele készült interjúban a Szovjetunió és a kelet-európai országok közötti viszonyt politikai hűbérességgént jellemezte.

Vitathatatlan, hogy a Szovjetuniónak a nemzetközi kommunista mozgalomban játszott hegemon szerepe különleges helyzetet biztosított számára a népi demokratikus országok közötti kapcsolatrendszeren belül is. A blokkhoz tartozó államok vezetői és Sztálin között egyfajta alárendeltségi viszony jött létre, az előbbieknak hatalmuk megtartása érdekében feltétlen hűséget kellett tanúsítaniuk Sztálin iránt. S habár a Szovjetunió külpolitikájában a szovjet állami-gazdasági érdekek érvényesítése élvezett elsőbbséget, ezek politikai, katonai, titkosszolgálati és ideológiai motívumokkal is kiegészültek. Ennek következtében az ellenőrzés az egyes országokban jelen lévő szovjet képviselőkön keresztül az élet minden szférájára kiterjedt.

Az 1950-es évek elején a magyar gazdasági és társadalmi élet valamennyi területén szovjet tanácsadók dolgoztak, a gazdaság legfontosabb stratégiai ágazataiban már az 1940-es évek közepe óta egyes vállalatok működtek, s Lavrentyij Berija ügynökei ott ültek a párt szűkebb vezetésében is. Nem volt ritka eset, hogy a Budapesten szolgálatot teljesítő diplomaták vagy szakértők „tanácsok” és „ajánlások” formájában beleavatkoztak az ország belső ügyeibe, beleszóltak a káderekédekbe, a fontosabb posztokra történő kinevezésekbe.

Mindazonáltal Magyarországot a szovjet vezetés

vagy Sztálin még ebben az időszakban sem „kézi vezérléssel” irányította, a szovjet befolyásolás nem közvetlen, legfelső szintről érkezett utasításokkal valósult meg. A magyar vezetésnek a szovjet mintát fő vonalában ugyan követnie kellett, de a részletek kidolgozásában még ebben az időszakban is volt némi mozgásteret – a Rákosi és Sztálin közötti táviratváltások mindenesetre ezt a vélekedést erősítik.

Sztálin halála után a szovjet vezetés külpolitikai nyitási szándékának köszönhetően Magyarország szerepe felértékelődött, diplomáciai „frontországga” vált, hiszen annak a két országnak a szomszédja volt – Ausztriának és Jugoszláviának –, amelyekkel a Szovjetunió normalizálni akarta kapcsolatait. A két ország viszonyában érezte hatását az új szovjet vezetésnek ama törekvése is, hogy korrekciókat hajtsen végre a külpolitikai irányvonalban, és változtasson a szocialista országokkal való kapcsolattartásnak a korábbi években kialakult rendszerén. Ez a megállapítás annak ellenére helytállónak tekinthető, hogy az 1953. július elején megalakult első Nagy Imre-kormány még a sztálini hagyományokat és módszereket követő intenzív szovjet beavatkozás eredményeképpen jött létre. S noha az intervenció semmilyen körülmények között nem fogadható el a nemzetközi kapcsolatok normális menetében, ez a szovjet beavatkozás Magyarországon mégis kedvező hatású volt, és a magyarországi válság megoldását célozta.

Baráth Magdolna

Magyarország és a Szovjetunió kapcsolatainak történetéhez (1953–1956)

Az alábbiakban nem vállalkozhatok a magyar–szovjet kapcsolatok teljes körének áttekintésére, még a szóban forgó néhány évnyi időszak vonatkozásában sem. Fontos dimenziókról (ilyen például a gazdasági kapcsolatoké) egyáltalán nem lesz szó. Rövid historiográfiai bevezetőt követően négy kérdéssel foglalkozom: először a Szovjetunió „magyarpolitikájának” jellemzésével, majd annak néhány 1945 után kialakult, „hozzáadott” jellemvonásával – ez utóbbi keretében tárgyalom a desztalinizáció időszakának (1953–56) kérdéseit. Ezt követően az 1956-os forradalom, mint válsághelyzet kihívását érintem, különös tekintettel a szovjet politikai döntéshozatal jellemzőire. Végül a magyar társadalom 1956-ra adott reakcióiból emelek ki egy, a Szovjetuniót és a szovjet típusú rendszert érintő vonatkozást.

1. Magyarország és a Szovjetunió kapcsolatainak egykorú írott forrásai 1989 után is csak részlegesen váltak hozzáférhetővé. A forrásfeltáró munka természetes módon összpontosult a „kapcsolat” kezdeteire, az 1944–45-ös időszakra és a kommunista hatalomátvétel éveire, az 1953–55-ös, Sztálin utáni első évekre és mindenekelőtt az 1956-os forradalomra, valamint annak közvetlen előzményeire. A kilencvenes évek közepén Oroszországban is megkezdődött a II. világháború utáni korszak dokumentumainak rendszeres feldolgozása

és kiadása. Magyarországról számos igen érdekes (bár magyarul már jobbára korábban megjelent) dokumentumot tartalmaznak az 1944–53 közötti szovjet Kelet-Európa-politikával foglalkozó gyűjteményes kötetek. Az új orosz forráskiadás egyik reprezentatív munkája az 1956-os magyar forradalommal foglalkozó szovjet (és magyar) dokumentumok mintaszerűen összeállított és jegyzetelt kötete. Ugyanakkor a magyar–szovjet kapcsolatok 1945 utáni történetét levéltári dokumentumok alapján, rendszeres formában még nem dolgozták fel.

2. A Szovjetunió Magyarországgal kapcsolatos politikáját a nemzetközi szakirodalom elsősorban a hidegháború összefüggésében vizsgálja. E globális összefüggések szemszögéből érthető módon úgy tűnik, hogy a Birodalomnak – néhány kivételes pillanattól eltekintve – nem volt Magyarországgal kapcsolatos különleges politikája olyan módon, ahogyan például Németországgal vagy Lengyelországgal kapcsolatban ilyen létezett. A magyar–szovjet viszonyt Moszkvában regionális, illetve globális megfontolások határozták meg. Az első szerint a negyvenes évek második harmadában kibontakozó hidegháborús konfrontációban Magyarország, mint a Szovjetunióval határos és a nyugati világgal érintkező ország, a szovjet katonai-biztonsági zóna, a „cordon sanitaire” fontos részévé vált. Ezért nem volt megengedhető, hogy Budapesten a Szovjetunióval szemben ellenséges, vagy akár a Nyugat és Kelet között „egyensúlyozó” kormányzati politika érvényesüljön. Magyarorszáért – akárcsak Csehszlovákiáért, Lengyelorszáért, Németország keleti részéért – a II. világháborúban „szovjet katonák vére folyt”, s ezen a törvényes

alapon e területek egy esetleges háborúban a szovjet területek előzetes védelmére szolgálnak. Nyugati külpolitikai orientáció, vagy akár csak semlegesség nem elfogadható. A hidegháborús konfrontáció élesedésével párhuzamosan a szovjet biztonsági „tűrőképesség” tovább csökkent, s kockázati tényezővé vált a „frontországok” szovjet modelltől eltérő társadalmi berendezkedése is. Ebben a pillanatban, a negyvenes évek végén találkozott a szovjet világpolitikát alakító két tényező, a biztonságot preferáló, defenzív „birodalmi”, illetve a kommunista ideológiai kizárólagosság talaján álló, ofenzív „forradalmi”.

Eme általános szerkezetben valóban nem sok minden indokolta, hogy Moszkva Magyarországot különleges, a Birodalom számára létfontosságú területként kezelje. Mégis úgy tűnik, hogy végig léteztek olyan megfontolások, amelyek „különleges kezelést” tettek szükségessé, s ezek időnként változtak. Így például az Orosz Birodalom hagyományos terjeszkedési irányai és fenyegetettségei befolyásolták a szovjet kommunista „politikacsinálókat” is. A terjeszkedés szempontjából Magyarország nem állt a „célkeresztben”, de mivel a két világháborúban német szövetségben harcolt Oroszország, illetve a Szovjetunió ellen, „gyengítése” a közép-európai térséget hagyományosan domináló nagyhatalom, Németország ambíciói ellenében hatott. Ugyanígy (különösen a nagyorosz nacionalizmussal kacérkodó késő-sztálini években) a magyarok szoros ellenőrzését indokolta az is, hogy a szláv szövetségesek közötti „szigeten” fekvő, nem-szláv országnak tekintették. Magyarország II. világháborús szerepvállalása, részvétele szovjet területek megszállásában, Moszkva

szemszögéből szintén a megszállást és az ellenőrzést legitimáló tényező volt. A háborút követő években néhány magyar stratégiai nyersanyag (olaj, urán, bauxit) iránt különleges érdeklődés nyilvánult meg Moszkvában. Ennek okán a gazdasági behatolás és kizsákmányolás jelentősen megelőzte a politikai szerkezetek átalakítását. A Jugoszláviával kialakult, negyvenes évekbeli konfliktus felértékelte Magyarország katonai-stratégiai jelentőségét. Később, amint a konfliktus enyhülésével egyidejűleg megkötötték az osztrák államszerződést, ez a tényező számottevően csökkent, olyannyira, hogy az interkontinentális rakétafegyverkezésben élre álló hrucsovi vezetés még a katonai megszállás megszüntetésére is indítványt tett 1958-ban.

3. A Birodalom „magyar politikáját” általános, hosszú távú meghatározottságok mellett történeti tényezők is befolyásolták. Ezek a közös történet fejleményei. Közülük a legfontosabb az 1956-os forradalom. Az 1945–89-es időszakban ez volt a legnagyobb kihívás, amely a Szovjetunió kelet-európai berendezkedését érte. 1956 összekapcsolódott a szovjet térség desztalinizációs folyamatának 1953–56-os, valamint 1961–64-es, legdinamikusabb szakaszaival. A desztalinizáció és a (Sztálin nélküli) resztalinizáció mértéke, dinamikája, irányai és térréuma – mindezek a korszak, s benne a magyar–szovjet kapcsolatok leírásának egyik alapvető értelmezési keretét adják. A szinkronitás és diakronitás kérdése is ezen a kereten belül merül fel. Mind a Szovjetunióban, mind Magyarországon a periódus alapvető tendenciája az elmozdulás a „klasszikus rendszertől”. Politikai síkon a két ország, éppen a korábbi időszakban kialakult, hol szorosabb, hol lazább kézi vezérlés követ-

keztében, a sztálini örökség közvetlensége miatt bizonyos fokig szinkronban volt. Ezzel ellentétben viszont, például a társadalom politikai aktivitása és kezdeményezőképesége, dinamizmusa tekintetében, a két ország jelentősen eltért egymástól. Míg a társadalom – érthetően – viszonylagos passzivitással fogadta az 1953 utáni változásokat a Szovjetunióban, Magyarországon jelentős és fokozódó társadalmi aktivitás figyelhető meg. Magyarország későbbi, a hatvanas években markánsan jelentkező különlegességei (a gazdasági, politikai reformok jelenségcsoportja) csíráikban már ebben a periódusban jelentkeztek. Az erre adott szovjet reakció sajátos, heves „rángásai” (a változások pragmatikus megközelítése 1953-ban, majd hirtelen fordulattal erősen ideologikus és ezért ellenséges megközelítése 1954–55 fordulóján, majd ugyanezen változások még gyorsabb váltakozása 1956-ban) ugyancsak már ekkor megjelentek.

A szovjet típusú rendszer bevezetése Magyarországon nyilvánvalóan moszkvai intenciókra és irányítással történt. Ezt a megállapítást azonban célszerű árnyalni annyiban, hogy az irányítás ritkán volt egyértelműen közvetlen. Sztálin nem mindig instruálta Rákosi Mátyást – erre nem volt szüksége. A „Homo cominternicusokból” álló magyar pártvezetés egyszerűen ideológiai és kulturális beidegződöttségei alapján cselekedett. A társadalomszervezés szovjet módját ismerték, minden más rendszerben idegenként, ellenséggként mozogtak. Még akkor is, ha 1945-ben egy rövid időre a magyar társadalom egyes, nem is jelentéktelen csoportjai (a nagyüzemi munkásság egy része, az előző rendszer politikai vagy faji üldözöttjei közül sokan, a keleti or-

szágrész szegény- és földnélküli parasztjai) többé-kevésbé támogatták őket, s még többen fogadták el őket realitásként. A szovjetizálás csalódottá tette a támogatókat, akik közül csak nagyon kevesen „kaptak” valamit (hatalmat, előbbre jutási lehetőséget). A „realisták” legrosszabb sejtelmeit váltotta valóra. A korai szovjet rendszer Magyarországon a bizalmatlanság és rettegés rendszereként is jellemezhető. A társadalom bizalmatlan volt, és rettegett attól, hogy másnap milyen csapás zúdul a nyakába. A kommunista vezetés egyszerre rettegett a népi ellenállástól és Moszkva haragjától, ami tisztogatásokban törhetett felszínre, ha valami hibát követtek el. A Birodalom vezetője senkiben sem bízott, a rákosikban legkevésbé, és valóban kész volt elpusztítani őket (ahogyan ezt számos példával bizonyította). Ezzel a bizalmatlansággal és félelemmel (is) magyarázható, miért épített ki a Szovjetunió többek között Magyarországon is 1948–50-ben olyan rendkívül széles és tagolt ellenőrző apparátust. A „normális” diplomáciai képviselő és fennmaradó katonai megszállás, valamint a megélénkülő pártközi kapcsolatok mellett a szovjetek legális tanácsadókkal és illegális ügynökökkel infiltrálták az állami struktúrákat, a termelést, de mindenekelőtt a hadsereget és az államvédelmet. (Erről Baráth Magdolna részletesen ír jelen kötetben található cikkében.) A gépeket, motorokat, csavarokat Sztálin Magyarország esetében sem közvetlenül működtette, vezérelte. Ezt olyan emberek tették, akiket a bolsevik mozgalom sematizált mintái, ideológiai értékei, annak kulturális meghatározottsága vezérelt. A tanácsadók ezt a kultúrát sajátították el, kiegészítve azt a szovjet felsőbbrendűségi tudattal és a katonai fegyelemmel.

Paradox módon a szovjet beavatkozás, ha lehet, még intenzívebbé vált Sztálin halála után. Ez nem is számított volna rendkívüli fejleménynek, hiszen az intézményrendszer és a fogadókészség egyaránt adott volt már – sokkal inkább annak számítottak Moszkva „korrekciós” utasításai, melyek megrökönyödésre készíteték Rákosit és társait 1953 júniusában, Moszkvában. A Sztálin halálát követő válság-fenyegetettség és a hatalmi harc Magyarország esetében arra a ritka eredményre vezetett, hogy a közvetlen szovjet beavatkozás a magyar társadalom nagy többsége számára egyértelműen pozitív változásokat hozott. A korrekciót azonban a Birodalom stabilizálásának szándéka vezérelte, ezért a „pozitív beavatkozás” paradigmája nem válhatott tartós jelenséggé. Azok, akik a korrekcióban valamiféle „kommunista felvilágosodást” láttak (mint Nagy Imre 1953–54-ben, vagy a pártellenzék az SZKP XX. kongresszusa után), csalatkoztak. A korrekció visszavonása Magyarországon politikai válságot eredményezett, s az össztársadalmi ellenállással találkozva ez vezetett az 1956-os forradalomhoz.

4. 1956-ban, a magyar forradalom válsághelyzetében, a szovjet döntéshozatalt ugyanúgy az ideologikus (forradalmi) és a pragmatikus (birodalmi) paradigma kettőssége és rivalizálása mozgatta, ahogyan korábban. Az ennek eredményeképpen kialakított politikát legalábbis három politikai térréumban kellett megjeleníteni: magában a Szovjetunióban (a szovjet politikai-katonai elitben és a pártaktivista rétegben), Magyarországon (annak kommunista elitjében és hasonlóan a birodalmi periféria más részein), valamint Nyugaton (elsősorban az USA, de például az afro-ázsiai térség, a

későbbi harmadik világ felé is). Elvileg minden politikai térréumban létezett mindkét paradigmának megfelelő politika. A döntéshozatal, a válságkezelés során mindkettőnek meg is jelentek egyes elemei, ezért ütközések is előfordulhattak. Az 1956. október 31-i végleges moszkvai döntésben nagy szerepet játszott, hogy Nyikita Hruscsov attól tartott: a pragmatikus álláspont (a magyar forradalom politikai pacifikációjának folytatása, az október 28-i formulák mentén) minden térréumban a legrosszabb forgatókönyvet indíthatja be, míg hasznai legfeljebb hosszú, bizonytalan távon jelentkezhetnek. Ehhez képest az ideologikus döntés (az intervenció „a szocializmus védelmében”) kockázatai sokkal kisebbeknek tűntek.

Valójában Hruscsov érvelése csak kisebb részben nyugodott az ideológián, október 31-i felszólalása az SZKP KB elnökségében elsősorban a birodalmi presztízs védelmét állította a középpontba. A Magyarországról való katonai kivonulás állítása szerint a Szovjetunió gyengeségét tanúsítaná, és ezt a helyzetet mások kihasználnák: „...ez felbátorítaná az amerikai, angol és francia imperialistákat. Ezt gyengeségünknek fognák fel és támadásba lendülnének. ... Egyiptomon felül odaadnánk nekik Magyarországot is.” Másik fő érve a súlyos tekintélyvesztés belpolitikai vonatkozása: „[A kivonulással] pozícióink gyengeségét demonstrálnánk. Pártunk ez esetben nem értene meg bennünket.” Ez elsősorban a csúcsvezetést befolyásolni képes „körökre”, mindenekelőtt a hadseregre, az állambiztonságra, az apparátusra vonatkozott, s egy esetleges hatalmi harc, szakadás veszélyére hívta fel a figyelmet.

A szovjet intervenció kiszemelt politikai kulcsfigurá-

ja Kádár János, a Nagy Imre-kormány tagja volt. 1956. november 2-án a Kremlben, első „meghallgatásán” még valószínűleg nem tudta pontosan, miért hívatják. A későbbi pragmatikus Kádár szembeötlően a magyar politikai térreumra összpontosított – és az ideologikus megközelítést alkalmazta. Részletesen kifejtette, leírta a megmozdulás tömegjellegét, hangsúlyozta munkásbázisát, szocialista célkitűzéseit. Másnap – a döntő pillanatban – a szovjet világbirodalom térreumára lépett át, de továbbra is az ideológia nyelvén beszélt: „Mi a teendő? Nem szabad átengedni egy szocialista országot az ellenforradalomnak. Egyetértünk önökkel. A helyes lépések – forradalmi kormányt kell alakítani.” Kádár azonban sohasem felejtette el a népmegmozdulás tömeges jellegének nyomasztó élményét, november 3-án is többször utalt erre („Az egész nép megmozdult ... A nép nem akarja megsemmisíteni a népi demokratikus rendszert”), ahogyan a szovjet rendszer bevezetésének magyar nemzeti sérelmeire, és a birodalmi függőség jelenségére is („Ez a kormány ne legyen bábkormány”).

A magyar forradalom „jelensége” a Szovjetunió vezetése számára új kihívást jelentett, egy olyan helyzetet, amelyre nem léteztek előre kidolgozott „forgatókönyvek”. A poszt-sztálini szovjet rendszer lehetőséget biztosított csoportok képződésére a vezetésben, ami vitákat indukált, egy-egy döntés premisszái sokszínűbbé és kimondhatóvá, esetenként képviselhetővé váltak. A desztalinizációs folyamat amúgy is kételyt, bizonytalanságot, revízióra való hajlamot gerjesztett a vezetésben, s ez kihatott a külpolitikára is. Ebben a helyzetben nem csupán a bevált előfeltevéseket alkalmazták

Magyarországra, hanem a magyar események is formálták a szovjetek előfeltevéseit. Elég bizonytalanul, de felsorakozott egy „liberális” tábor, amely ugyan nem fogadta el a forradalom követeléseit, de viszonylag önálló szubjektumokként próbálta kezelni a szövetséges országokat, s el tudott képzelni politikai megoldásokat is, katonai intézkedések nélkül. Ez az „ideologikusabb” áramlat 1956. október 31-én súlyos vereséget szenvedett, de nem múlt ki teljesen: belpolitikai vonatkozásban 1957 júniusában, majd 1961-ben, a szovjet párt XXII. kongresszusán újra erőre kapott. Az 1953 utáni, és október 30-án megfogalmazott elvek békésebb periódusokban, és például a kádári Magyarországgal szemben, részlegesen érvényesültek is. A szovjetek válságkezelő módszerében viszont ugyancsak a magyar paradigma érvényesült: a nyomásgyakorlás, a beavatkozás analóg „forgatókönyve” 1968-ban, 1979-ben, 1981-ben rendre feltűntek. 1956 és Magyarország ebből a szempontból valóban vízv választó: egy pillanatnyi esély mintha valóban kínálkozott volna arra, hogy egy csodaszámba menő önvizsgálat a magyar forradalom villanófényében kitérítse a birodalom szekerét abból a kerékvágásból, amelyben haladt, akkor is, amikor magát a járművet különféle felújításoknak vetették alá. Ez az esély azonban elmúlt, mégpedig véglegesen: több, alapjában „magyarországi módra” megoldott válság után az alapvető változást csak a végső krízis hozta el a nyolcvanas évek végén.

5. 1956. november 4-én, majd azt követően néhány hétig Magyarország a szó szoros értelmében gyarmati sorba süllyedt: vezetőit Moszkvában nevezték ki, az országot egy darabig szovjet párt- és állami vezetők irá-

nyitották kézi vezérléssel. De a pacifikáció periódusa után leépültek a szovjet befolyásolás és kontroll leglátványosabb intézményei. Az állambiztonság és a hadsereg-vezetés kivételével visszahívták a tanácsadókat, és „szabályos” államközi egyezményt kötöttek a megszálló csapatokról. 1956 után Moszkva birodalmi övezetének biztonságát a katonai erőn túl a hozzá mindenekfelett lojális, ám egyben a helyi sajátosságokat ismerő, azokat értő és bizonyos fokig képviselni is tudó helyi vezetőkben és vezetéseikben látta. Kádár ennek az elvárásnak kiválóan megfelelt, valóságos archetípusa volt a poszt-sztálini szovjet vezetés ideális partnerének.

A magyar társadalom 1956-os érzületeit még a differenciálatlan antikommunizmusnál is jobban befolyásolta a nemzeti megaláztatás. Ez a megszállásból, majd a „szocialista” rendszer szovjet mintára történő kiépítéséből következett. Ezen az érzületen Nagy Imre első miniszterelnöksége sem változtatott sokat, amint azt az 1956-os forradalomban felszínre került elemi indulatok mutatták.

1956. november 4., a bukás, majd az ellenállás kudarca, a „[nyugati] világ által való elhagyatottság” élménye újabb, az 1945-ösnél is nagyobb sokkot jelentett. A magyar társadalmon ekkor úrrá lett a felismerés: „ezektől – az oroszoktól – nem lehet megszabadulni”. Az össznemzeti frusztráció megkezdte a történetek visszamenőleges át- és leértékelését („hiszen úgyis majd’ minden illúzió volt...”), s egyre növelte a bármilyen normalitás iránti vágyat. A kiszámíthatóság és tervezhetőség ilyen periódust követően hallatlanul felértékelődött. 1956 után Kádár nagyon vigyázott arra, hogy a rendszer szovjet és csatlós jellegét, amennyire

lehet, elfedje. 1985-ben Mihail Gorbacsovnak elmondta élete és kora történetét. Az 1956. november 4. utáni időszakról ezt mondta: „[K]értem, hogy a szovjet csapatok ne járőrözzenek az utcákon, ne vegyenek részt a rendteremtésben. Akármelyik magyar polgár számára kellemesebb, ha őt egy magyar csapja fejbe, nem pedig más. Akkor majd haza fog térni és nem nemzeti sérelemként foghatja majd fel.” Ez a formula, melynek primitivitásánál csak cinizmus nagyobb, a Kádár-korszak java részében kiválóan működött. A szovjet megszállás egyike volt azoknak az evidenciáknak, amelyekről mindenki tudott, de senki sem beszélt a legszűkebb család nyilvánosságán túl – vagy még ott sem. A szovjet megszállás, a szovjet szerep 1956 leverésében, a rendszer szovjet jellege – az 1956 utáni évtizedek legnagyobb tabuja lett. Ebben, a magyar társadalom szovjetekre, Szovjetunióra vonatkozó képzeiteiben 1956 alapvető fordulatot jelentett.

Rainer M. János

A magyar–szovjet viszony 1957–1989 között

Rövid áttekintés

Ez a bő három évtized különleges helyet foglal el a magyar–orosz kapcsolatok ezeréves történetében. Drámai és tragikus volt a kezdet. A Szovjetunió 1956. október 23-án habozás nélkül határozott a Budapesten kitört felkelés elleni fegyveres fellépésről, majd az első sikertelen beavatkozást követő visszavonulás után a szovjet vezetés katonai erővel eltávolította helyéről a törvényes kormányt és leverte a nemzeti szabadságharcot. A Moszkvában kijelölt új miniszterelnököt, Kádár Jánost kezdetben a magyar társadalom többsége szovjet bábnak, helytartónak tekintette.

A későbbiekben a magyar közvélemény, a nyugati diplomácia és a moszkvai pártvezetés, ha nem is ugyanazzal az előjellel, de azon mérte a magyar politikát, hogy mennyire távolodott el a Szovjetuniótól, mennyit szerzett vissza szuverenitásából, és milyen mértékben vált függetlenné. Kétségtelen, hogy ez a megközelítés jogos, érhető volt a maga idejében. Nem kevésbé fontos azonban annak tisztázása, milyen módon sikerült érvényt szerezni a nemzeti érdekeknek a két ország kapcsolataiban. További kérdés, hogy a szovjet külpolitika számára milyen jelentőséggel bírt Ma-

gyarország az adott időszakban, változott-e a moszkvai felfogás szövetségesének helyét, szerepét illetően a három évtized alatt?

Röviden a szovjet külpolitikai stratégiáról

1956 után a szovjet külpolitika középpontjában még mindig a II. világháborúban óriási áldozatokkal megszerzett eredmények és befolyás megőrzése állt. Ezt a célt a Szovjetunió katonai, gazdasági, ideológiai és politikai eszközökkel igyekezett elérni. Közép-Kelet-Európában az új nagyhatalom stratégiai érdekeit a rendszerexporttal, vagyis a térség országainak szovjetizálásával tudta érvényre juttatni. Sztálin az Egyesült Államokat és Nyugat-Európát éppen azzal tette érdekeltté a jaltai megállapodásokban, hogy önmérsékletet tanúsított és lemondott a kontinens egésze fölötti befolyás gyakorlásáról, vagyis Európa nyugati részét illetően elismerte az angolszász (és francia) érdekek elsőbbségét. Ettől kezdve a szovjet külpolitika egyszerre törekedett új szövetségesének együtt tartására és elkülönítésükre egymástól. Az ötvenes évek közepétől azonban egyre nyilvánvalóbbá lett: a homogenizálás, a szovjetizálás és a modernizáció azonos irányai és módozatai ellenére a nemzeti érdekek egyre erőteljesebben jelentkeznek a közép-kelet-európai régióban. E tény a szovjet külpolitika is tudomásul vette.

Ekkor a szovjet külpolitikai stratégia fő célja a globális erőegyensúly elérése volt az Egyesült Államokkal és a legfejlettebb nyugati államokkal. E feladatot szol-

gálta a fegyverkezés és a gazdasági utolérési program is. Érdekes, hogy míg a befolyási övezet megőrzésére vonatkozó célkitűzést harmincéves munkával sikerült elérni – a Helsinki Záróokmány aláírásával, az európai határok véglegesítésével, a Német Demokratikus Köztársaság nemzetközi státusának rendezésével –, addig a katonai és világpolitikai erőegyensúly elérése és a gazdaság egyidejű fejlesztése túlvállalásnak bizonyult. Bár kétségtelen, hogy előbb a hatvanas évek elején, majd a hetvenes évek közepén a szovjet külpolitika túlságosan kedvezőnek ítélte meg saját lehetőségeit. Ezzel a Szovjetunió maga is provokálta fő ellenfelét, fokozott erőfeszítésekre kényszerítve azt fegyverkezési, ideológiai és külpolitikai téren egyaránt.

A szovjet külpolitika csak akkor változott meg a közép- és kelet-európai országok irányában, amikor kiderült, hogy nemcsak globális céljai nem tarthatók, hanem befolyási övezetének megőrzése is túl sokba kerül. Ez nem kizárólag gazdasági kérdés volt. A nyolcvanas évek közepén már a régi ideológiai, politikai és katonai eszközök sem voltak használhatók a szocialista országok közötti kapcsolatokban. Ekkor jött el a Mihail Gorbacsov nevéhez fűződő fordulat: a Brezsnyev-doktrína visszavonása 1986-ban. A szovjet pártvezető közölte a szövetséges szocialista országok vezetőivel: nincs módja komoly segítséget nyújtani gazdasági nehézségeik leküzdéséhez, önállóan kell megoldaniuk társadalmi-politikai problémáikat.

Magyarország – szovjet nézőpontból

Minden közép-kelet-európai országnak, így Magyarországnak is megvoltak azok a sajátosságai, amelyek hatással voltak a szovjet beállítódásra, és a Magyarország felé irányuló magatartásra. Ez a nép nem tartozott a szlávok családjához. Ez az ország kétszer is hadat viselt Oroszország, illetve a Szovjetunió ellen, és szövetséges lett a német fasizmusnak. Ez az ország a Szovjetunió számára előnyöket kínáló gazdasági adottságokkal rendelkezett. A szovjet vezetők tudták, hogy a nemzeti sérelmek nagy szerepet játszottak a magyar kül- és belpolitikában egyaránt. A nagyszámú határon túli magyarság konfliktusforrást jelentett a térség országai között, ami bizonytalanságot okozhatott a régióban. Az 1945–47-es választások megmutatták: a radikális baloldar erős, de nem rendelkezik megbízható többséggel az országban. Végül pedig az 1956-os felkelés és szabadságharc leverése után a szovjet vezetőknek a magyar lakosság velük kapcsolatos érzelmeit illetően sem lehettek illúzióik.

Mindez elégséges okot adott arra a szovjet politikának, hogy egészséges távolságtartással, ha úgy tetszik, gyanakvással figyeljék a magyarországi történeéseket, valamint a Kádár János vezette párt és kormány tevékenységét. Lényegében négy szakasz különíthető el a Szovjetunió vezetőinek 1956 utáni Magyarország-politikájában.

Az első 1956 végétől 1958-ig tartott. Ekkor a velük szövetséges magyar kommunista párt hatalmának helyreállítása, a stabilitás megteremtése volt az elsődleges elvárás Kádárral szemben. Ehhez szorosan csat-

lakozott egy ideológiai igény. A Magyar Szocialista Munkáspártnak bizonyítania kellett, hogy a felkelés ellenforradalom volt, ami azonban nem a rendszer, hanem a korábbi pártvezetés hibái miatt, és az ellenség tudatos szervezkedésének következtében törhetett ki és érhetett el sikereket. Nem a szovjet típusú gazdasági-politikai berendezkedés problémái ütköztek ki a demokratizálást és a szuverenitást követelő népi megmozdulásban, a szocializmus képes az önkorrekcióra. A cél érdekében a szovjet vezetés bizonyos autonómiát és nagymértékű gazdasági segítséget adott az általa hatalomhoz juttatott új kormánzatnak. A vártnál gyorsabb gazdasági és politikai konszolidációnak köszönhetően az októberi forradalom 40. évfordulója alkalmából rendezett, 1957. novemberi kommunista világértekezleten a világ kommunista vezetői – az első kozmoszrakéta fellövése fölötti örömről mellett – azt is nyugtázhatták: Magyarországon rendben mennek a dolgok. Ezt a szakaszt Nyikita Hruscsov 1958. tavaszi látogatása zárta le, amely hatalmas tömegrendezvényeivel azt bizonyította a szovjet vezető számára: a magyar társadalom hangulata megváltozott, túl van a történeteken.

A második szakasz az 1958 és 1971 közötti időszakot öleli fel. Ebben a periódusban Magyarország az államszocializmus saját változatát hozta létre. Befejezte a klasszikus gazdasági modernizációt, megreformálta gazdaságirányítási rendszerét, átalakította az állam és a társadalom viszonyát, valamint korlátozta a hatalom ellenőrzését az egyéni életterek fölött. Kádár ehhez a programhoz illeszkedő külpolitikát folytatott. A moszkvai pártvezetők tudomásul vették ezt az irányvonalat, méltányolták a sajátosságok figyelembevételét, az élet-

színvonal szokatlan javulását a térségben, mert a nemzeti célok az internacionalizmus, a szövetségesi hűség szellemében kerültek megfogalmazásra. A szovjet külpolitika eltúrta a magyar belpolitikát, és igyekezett a magyar sikertörténetet a maga szolgálatába állítani. A kis országok viszonylagos önállóságát úgy tekintették ekkor a szovjet politika irányítói, hogy az hitelesíti meggyezési szándékukat és szélesíti manőverezési lehetőségeiket. Ezt a megítélést a térségben előállt válsághelyzetek rendítették meg: az 1968-as csehszlovákiai és az 1970-es lengyelországi, de Románia 1971-es kínai „flörtje” is hozzájárult ehhez. Leonyid Brezsnyev ekkor érkezettnek látta az időt, hogy fellépjen a magyar reformmal szemben.

A harmadik szakaszban, 1972 és 1976 között a szovjet vezetés a szocialista internacionalizmus jegyében, a válság megelőzésének szándékával és a nemzeti elkülönülés ellensúlyozására törekedve politikai, gazdasági és ideológiai nyomás alá helyezte Magyarországot. Moszkva a vezető politikai posztokig hatolva igyekezett beavatkozni a magyar belpolitika menetébe.

A negyedik szakaszban, a belső nehézségek jelentkezésével és a világpolitikai helyzet előnytelen alakulásával összefüggésben, a szovjet alapállás megváltozott Magyarországra irányában is. A liberalizált és elfogadható életkörülményeket, gazdasági teljesítményeket nyújtó Magyarország szerepe ismét felértékelődött a nemzetközi életben és a kiélezett ideológiai harcokban. Elég az emberi jogokkal vagy az eurokommunizmussal kapcsolatos vitákra gondolni. Ettől kezdve kiegyenlítettebbé vált a két ország viszonya, ami egyre több vitával járt együtt a gazdasági kérdésekben. Csakhogy a Szov-

jetunióknak tekintettel kellett lennie a többi szocialista országra is, egyre többet kellett áldoznia szövetségeseire.

A szovjet vezetés különös gonddal kerülte, hogy belekeveredjen a korszak nagyobb részében meglévő magyar–román konfliktusba. Ezzel a magatartásával valóban visszafogta a magyar külpolitikát attól, hogy a nemzetiségi kérdésben keményebb eszközökkel, nyílt konfliktust vállalva lépjen fel.

Gorbacsov berobbanása a szovjet bel- és külpolitikába új helyzetet teremtett Magyarországon szovjet megítélésében is. Előbb előreküldött őráratnak tűnt, utóbb – 1987-től – pedig olyan veszélyforrásnak, amely megoldatlan gazdasági válságával, külső, nyugati eladósodásával felfokozza a szocialista tábor erózióját. A Kreml számára továbbra sem volt elfogadható, hogy önként lemondjon befolyási övezetéről. Ennek ellenére – bizonyára nem az itt jelzett előzmények nélkül – a Szovjetunió nem akadályozta meg sem a vasfüggöny megnyitását a magyar határokon, sem a rendszerváltást. E kettővel végül mégis elveszítette a térségben megszerzett és sokáig megőrzött pozícióját.

A magyar külpolitika állandó és változó elemei 1956 és 1989 között

Magyarország felől nézve, a Szovjetunióhoz fűződő viszony áttekintése kicsit aprólékosabb szakaszolást tesz szükségessé. Ha azonban csak azt vizsgáljuk, felmerült-e a harminc év alatt valaha is komoly formában, hogy az ország vezetése lazítson a két államnak az élet

minden területére kiterjedő kapcsolatrendszerén, vagy más szövetségest keressen magának, akkor meg kell állapítanunk: az időszak egységet alkot. Ebben a bő három évtizedben a magyar külpolitika magát mindig a Szovjetunió szövetségeseiként jelenítette meg.

Nem ilyen egyszerű a helyzet, ha a magyar nemzeti érdek értelmezését és megjelenítését vizsgáljuk a kérdéses időszakban. Először egy rövid intermezzo játszódott le 1956 novemberében, amikor is az október 30-i szovjet kormánynyilatkozatra és a nemzeti érzelmekre tekintettel a magyar pártvezetésben komolyan felfeletődött, hogy küszöböljék ki a szovjet–magyar kapcsolatokból az egyenlőtlenségre utaló elemeket. Ez azonban a Kádár-kormány „békés”, tárgyalásos, a szélesebb politikai bázis megteremtésére irányuló kísérleteinek kudarcával lekerült a napirendről. A második szakaszban, 1957 és 1960 között Magyarország hozzáidomult a hruscsovi szovjet politikához, de belül ekkor is sajátos megoldásokra törekedett. Ezek közül kiemelkedik a mezőgazdaság átszervezése. 1961 végén, amikor Moszkva meghirdette a kommunizmus építésének programját, a magyar párt óvatosan „kifelejtette” magát ebből a gyorsítást feltételező, Moszkva által közösnek szánt vállalkozásból. Egyúttal a magyar párt vezetősége az ideológiája mellett nem elkötelezett társadalmi csoportok felé is nyitni kezdett. Hruscsov leváltásakor és 1968-ban igen feszültté vált a két ország viszonya. Annak ellenére, hogy ebben az 1971-ig tartó időszakban az MSZMP saját elképzeléseit érvényesítette a belpolitikában, megmaradt a proletár internacionalizmus égisze alatt, és úgy épített ki önálló kapcsolatokat a világ országaival, hogy szem előtt tartotta a szovjet külpoli-

ka érdekeit. Ettől kezdve rendszeres külpolitikai egyeztetés zajlott a két ország között. Ennek voltak hátrányai is, hiszen a nagyobb, erősebb partner szempontjai nagyobb súllyal estek latba az érdekek összehangolásakor. Ezért maradt el a magyar–nyugatnémet diplomáciai kapcsolatfelvétel a hatvanas évek közepén, és ezért húzódott el másfél évtizeddel Magyarország csatlakozása a Nemzetközi Valutaalaphoz.

1972 és 1976 között Kádár alkalmazkodni igyekezett a szovjet elvárásokhoz. Magatartását igazolni látszott, hogy az olaj- és energiaválság még nyilvánvalóbbá tette Magyarország szoros kötődését a szovjet gazdasághoz. Új szakasz kezdődött 1977-tel, amikor a kötődésnek a korlátai is világossá váltak, és a magyar párt a világgazdasági nyitás jegyében új külgazdasági stratégiát fogadott el. Ettől kezdve a Szovjetunió egyfajta támaszték szerepét töltötte be a magyar gazdaság számára. Ezt a feladatot azonban a növekvő belső problémákkal küzdő és az amerikai nyomásnak kitett szocialista világhatalom a nyolcvanas évektől egyre több nehézséggel tudta csak teljesíteni.

Magyarország a nyolcvanas években már nem engedhette meg magának, hogy ne igyekezzen maximális haszonhoz jutni a kétoldalú kapcsolatokban. Az ilyen törekvés korábban sem hiányzott, de nem volt ennyire egyértelmű a nyers, nem politikai, hanem elsősorban gazdasági érdekek jelentősége a két ország viszonyának alakulásában. Ez mind a két félre igaz.

Itt kell megemlítenünk, hogy a kezdeti érdekbeszámítást az idők folyamán egyre inkább az érdekegyeztetés és a kölcsönösség elve váltotta fel a magyar–szovjet kapcsolatok rendszerében. Magyarország ezekben

az években igyekezett a Szovjetunió biztonságos közelségében maradni, és e szoros ráutaltság korlátozó következményeit mérsékelni.

Rövid mérleg

A szocialista modernizáció átalakította a Szovjetunió és Közép-Kelet-Európa országainak gazdaságát, társadalmát. A szocialista tábor hozzájárult a világbéke megőrzéséhez, valamint a nemzetközi viszonyok átalakításához a II. világháború után.

Nagy volt azonban az ár, amit ezért fizetni kellett. Az államszocialista rendszer hosszabb távon nem tudott versenyképessé válni a világkapitalizmussal szemben. Ebből a perspektívából szemlélve a függetlenség hiánya, a korlátozott szuverenitás, a demokráciadeficit és az emberi szabadságjogok korlátozása mindenképpen lerontja a két ország viszonyának értékelését. Ez azonban nem ok arra, hogy ne legyen vizsgálat tárgya, miként is működött a kapcsolatrendszer, és mennyiben járult hozzá a két ország gazdaságának, társadalmának, kultúrájának fejlődéséhez. Arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy az 1960-as évektől Magyarország nemzetközi életben betöltött szerepe, befolyása jelentős mértékben felértékelődött.

Földes György

A magyar–orosz politikai kapcsolatok (1991–2005)

A 1990-es évek első felében Budapest korrekt, ám ugyanakkor távolságtartó Oroszország-politikája teljes mértékben érthető volt. Egyrészt az egykori szatellit-államok régi-új elitjeinek, mind saját politikai közösségük, mind a külvilág előtt hitelt érdemlően bizonyítaniuk kellett, hogy elszakadtak Moszkvától; másrészt az oroszországi változások kimenetele – olykor nemcsak hosszabb, de még rövidebb távon is – bizonytalannak látszott. Ezért már az elemi politikai józanság is óvatosságra intett. Ezeknek a távolságtartásra késztető körülményeknek a jelentősége azonban – bár, meglehet, csak átmenetileg – a 1990-es évek végére, Borisz Jelcin távozásával, jelentősen mérséklődött. Oroszország Vlagyimir Putyin első elnöki ciklusa idején nyilvánvaló jelét adta annak, hogy tudomásul veszi: egykori szövetségesei fokozatosan visszailleszkednek hagyományos európai kapcsolatrendszerükbe, illetve megpróbálnak pozíciókhoz jutni azokban az integrációs intézményekben, ahová korábban – Európa politikai és katonai megosztottságának éveiben – nem nyerhettek bebocsátást. Sőt, 2000 és 2003 között nem alaptalanul lehetett feltételezni, hogy immár magát Oroszországot is a politikai és üzleti elit egy olyan – politikai akaratát hatékonyan megvalósító – koalíciója irányítja, amely számára egyértelműen eldőlt: e hatalmas kelet-európai ország föl-

emelkedése csak az európai centrumához történő felzárkózás és integrálódás révén mehet végbe. Más lehetőség Oroszország számára nincsen, mindaz, ami ettől eltérő irányba mutat, a hanyatlás és a végleges perifériára sodródás veszélyével terhes. 2003 őszétől azonban újra változik a helyzet. Azóta ismét megsaporodtak az Oroszországgal kapcsolatos aggasztó jelek. És ez éppúgy vonatkozik a belpolitika, mint a külpolitika ügyeire.

Az Antall-kormány 1991 derekán jó érzékkel mérte föl az augusztusi moszkvai puccskísérlet következményeit, a szovjet dezintegráció felgyorsulását. E felismerés jegyében a december elején tett Szovjetunióbeli magyar kormányfői látogatás során a hivatalos delegáció immár nemcsak a szövetségi központ mindinkább névleges szerepet betöltő vezetőjével, Mihail Gorbacsovval találkozott, de a legnagyobb szovjet tagköztársaság, Oroszország elnökével, Jelcinnel is. Sőt, a hivatalos vizit részeként a kormánydelegáció ellátogatott Kijevbe is, ahol a magyar miniszterelnök külföldi politikusként elsők között találkozhatott a néhány nappal korábban megválasztott ukrán elnökkel, Leonyid Kravcsukkal és nyithatta meg – ugyancsak elsők között – a Magyar Köztársaság kijevi külképviseletét. Mindez Budapest tájékozottságára, jó politikai „ütemérzékére” vallott.

Alighanem van abban valami aránytévesztő, amikor az Antall-kormány felelősségeként vetődik fel az ún. keleti piacok elvesztése. Nyilván történtek ebben a vonatkozásban hibák, és e folyamat természetét bizonyos ideológiai felhangok is formálták, mégsem lehet azt állítani, hogy a néhány év alatt kialakult új „üzleti” helyzetért csak és kizárólag a magyar kormányzatot terhel-

né a felelősség. Az ideológiai felhangokat egyébként is nehéz lett volna a rendszerváltás idején „megspórolni”, mint ahogy erre képtelennek bizonyult a többi egykori szatellit-állam is. Abban, hogy Magyarország jelentős piacokat veszít a 1990-es évek elején az egykori Szovjetunió területén létrejött államokban, nem Budapest politikai orientációváltása játszotta a meghatározó szerepet – bár nyilvánvaló módon közrejátszott ebben ez is –, hanem a szovjet utódállamok belső nehézségei, politikai és gazdasági transzformációjuk megannyi problémája. Ezt közvetetten az is igazolja, hogy az Antall-illetve Boross-kormányt követő szociálliberális kormányzat sem tud érdemi fordulatot elérni, holott a Horn-kormány térséggel kapcsolatos magatartását aligha befolyásolták bizalmatlansággal teli ideológiai előfeltevések. Igaz, erről a kormányzatról sem lehet azt állítani, hogy a keleti kapcsolatok föltámasztásával lett volna elfoglalva, de ez érthető is. A Horn-kormány mindenekelőtt az ország nyugati kapcsolatait szerette volna megnyugtató intézményi keretek közé terelni, és e feladat – láthatóan – lekötötte minden figyelmét. Annyi józanság azonban volt benne, hogy arra ügyeljen, főleg konfliktusokkal ne terhelje meg kapcsolatait Moszkvával.

Mindez azonban nem mondható el a 1998-ban színre lépő Orbán-kormányról. Ez a kormányzat szinte mindvégig folyamatos és erős retorikai készletet érzett arra, hogy Oroszországot ostromozza. Ennek talán egyik legbeszédesebb epizódja az volt, amikor 2001. szeptember elején a külügyminisztérium politikai államtitkára Tallinnban, az európai jobbközép pártok vezetőinek tanácskozásán, nemcsak az európai szociáldemokráciát

jellemezte rendkívül kritikusan, de Európát Nyugatra és Keletre osztva, az előbbi a jövővel, míg az utóbbit a múlttal azonosította. Ezzel nehezen félreérthető jelzést adta annak, hogy mit is gondol a korabeli hivatalos Budapest keleti szomszédjairól, mindenekelőtt – már csak az előadás helyszínéből következően is – Oroszországról. Moszkvát már ekkor, pár nappal a szeptember 11-i terrortámadások előtt is, nagyfokú tapintatlanság volt nyilvánosan a múlttal, avagy a múlt erőivel azonosítani. Ezt a diplomáciában már önmagában véve is feltétebb szokatlan hangot még kínosabbá tette az a jól látható fejlemény, hogy 2000 őszétől Európa kulcs hatalmai már-már egymással is versengve keresték a putyini Oroszországgal a hosszú távú együttműködés lehetőségeit. Ez az az időszak, amikor már nemcsak a németek és a britek, de azok a franciák is csatlakoznak e csoporthoz, akik Európában talán a leghatározottabban ítélték el Moszkvát a csecsenföldi túlkapásaiért. És persze az sem a véletlen műve volt, hogy Tony Blair Putyin elnökké választásának évében ötször találkozott az orosz államfővel. Lehet persze eme utóbbit a külvilág Putyin váratlan fölemelkedése miatt érzett tanácstalanságával magyarázni, ám csak ezzel aligha. Putyin 2000. októberi párizsi útja után pedig – amikor a tárgyaló felek közt több tízmilliárd dolláros gázipari óriás üzlet kötöttett – nehéz volt nem érzékelni, hogy nemcsak Moszkva fordult határozottan Európa felé, de Európa kulcsállamai is készek az Oroszországgal való szorosabb együttműködésre. Nem érzékelni mindezt és nem alkalmazkodni ehhez az új helyzethez – súlyos hiba volt.

A külügyi államtitkár tallinni megnyilatkozása azonban nem előzmény nélküli. Hasonló hangot maga Orbán

miniszterelnök is többször megütött. Ennek egyik korai példája volt az a Newsweek-nek 1998 őszén adott interjúja, amikor is kijelentette: „Nem tetszik nekünk, hogy Primakov lett a kormányfő.” Lehetek persze Orbán Viktornak komor és nyugtalanító gondolatai az új orosz miniszterelnökről, csak hát miért kellett erről nyilvánosan is beszélni.

Orbánt minden jel szerint – szemben elődeivel – komolyan foglalkoztathatta Oroszország, mert előszere-ttel tért vissza újra és újra e témához. Így – többek között – 2001 májusában, a New York Times-nak adott interjújában is hosszasan értekezik Oroszországról. Itt azonban a korábbi kaotikus és kiszámíthatatlan Oroszország-képet fölváltotta már az ismét erőre kapó keleti óriás víziója. Aligha tévedünk, ha azt állítjuk, hogy ezen az interjún erősen érződik legalább három fontos korabeli esemény, illetve körülmény hatása. Egyrészt azé, hogy 2000 kora őszétől a magyar kormányzat kénytelen szembesülni az orosz gázipari óriáshoz, a Gazpromhoz kötődő cégek magyarországi tulajdonosi expanziójával. Láthatóan ezek a fejlemények meglepték és felkészületlenül érték az országot. Ez a helyzet pedig az indokoltnál jóval ingerültebbé tette a kormányzatot. Másrészt, 2001. márciusban került sor arra a szerencsétlen incidensre, ami egy angol biztonságpolitikai lap, a Jane's Intelligence Digest közlése nyomán pattant ki. A lap mindenféle konkrét, avagy komolyan veendő bizonyíték nélkül azt állította, hogy a Strasbourgban menedéket kérő zámolyi román orosz titkosszolgálati manipulálás nyomán döntöttek Magyarországot elhagyása mellett. Az ügy komoly belpolitikai hullámokat vert, miközben a kormányzat egy ideig – nem

teljesen világos megfontolásból – azt a benyomást keltette, hogy valami mégis csak lehet az események hátterében. Utóbb ezek a hullámok úgy ütek el, hogy a kormányzat semmiféle érdemi magyarázattal nem szolgált a heteken át követett, kétértelműségekkel teli kommunikációjának okairól. Harmadrészt pedig ez az a periódus, vagyis 2001 első fele, amikor az új amerikai adminisztráció úgy gondolja, és ennek szellemében is cselekszik, hogy Oroszország gyenge, már-már jelentéktelen hatalom. Következésképpen semmi sem indokolja Moszkva és Washington kapcsolatainak bármilyen területen is érvényesülő további exkluzivitását. Ha tehát az orosz tőke expanzív, az orosz titkosszolgálatok pedig arcátlanul aktívak és legnagyobb szövetségesünk, az Egyesült Államok épp most teszi helyére Moszkvát, akkor minden okunk meglehet arra – gondolhatta a magyar miniszterelnök – hogy az oroszok rafinált, ám mégiscsak fenyegető rémképével álljunk elő.

Ilyen előzmények után nyilván meglepetésként érhetette Orbánt és környezetét Putyin szeptember 11. utáni politikai mozgása. Pedig egyáltalán nem kellett volna, hogy ez meglepetést okozzon. Ha a miniszterelnök és tanácsadói legalább a lehetőségek szintjén számoltak volna azzal, hogy a konszolidálódó, a központi hatalmat megerősítő, a közhatalmat reprivatizáló putyini kurzus nem csak fenyegető lehet környezetére, de hatása jótékony is lehet, lefektetheti a tartós és kiszámítható együttműködés alapjait, akkor nem kellett volna elcsodálkozniuk Moszkva nemzetközi pozícióinak hirtelen fölértékelődésén. Ha a magyar kormányzati kurzus csak egy kicsit is jobban figyelt volna Európa kulcs hatalmainak már a terrortámadások előtt is kö-

vetett Oroszország-politikájára, talán nem került volna ilyen váratlan és kellemetlen helyzetbe. Szeptember 11. lényegében csak egyetlen fontos hatalom Moszkvához való viszonyát rendezte át radikálisan: az Egyesült Államokét. Ez a fejlemény persze Oroszországot az európai hatalmak többsége számára is értékesebbé tette, de a kulcsállamok közül egyik sem kényszerült arra, hogy alapvetően értékelje át keleti politikáját. Nem így Magyarország. Budapestnek nem egy kellemetlen incidens és tapintatlan kormányzati megnyilatkozás után kellett kísérletet tennie keleti politikájának korrekciójára. Moszkva azonban vajmi kevésbé volt fogékony az Orbán-kormány eme megkésett politikai önvizsgálatára. Így aztán hiába tett komoly erőfeszítéseket Budapest Orbán moszkvai legmagasabb szintű fogadása érdekében, ezt mégsem sikerült elérnie.

Ugyanakkor méltánytalanok lennének, ha a fentiekhez nem fűznénk két megjegyzést. Egyrészt azt, hogy az Orbán-kormány Oroszország-politikája nem csak egyetlen árnyalatot ismert. Több jel is utal arra, hogy voltak a kormánynak olyan szereplői, akik, ha megtehették volna, jóval kiegyensúlyozottabb kapcsolatokra törekedtek volna Moszkvával. Másrészt az is nyilvánvaló, hogy az 1998 és 2002 közti periódus orosz vonatkozású incidensei közül épp a legnagyobb visszhangot kiváltó, 1999-es konvoj-ügy az, ahol a magyar kormány rendkívül nehéz és kényes helyzetbe került. Egyáltalán nem biztos, hogy egy másik, több külpolitikai tapasztalattal rendelkező kormányzat könnyebben vette volna ezt az akadályt.

Ilyen előzmények után érünk el a Medgyessy-kormány időszakához. Az már a 2002-es kampány idősza-

kában világos volt, hogy amennyiben újra baloldali kormány alakul Magyarországon, úgy az, egyik legfontosabb külpolitikai feladatának a magyar–orosz kapcsolatok rendezését tekinti majd. Ennek teljesítését jelentősen mértékben megkönnyítette az a körülmény is, hogy ebben az időszakban nem volt nehéz a kapcsolatok teljes értékű feltámasztása mellett érvelni, hiszen Moszkva politikáját ekkor egyöntetű nyugati elismerés övezte. Ez az a periódus, amikor Oroszország egyszerre élvezte az Egyesült Államok politikai jóindulatát és Nyugat-Európa vezető államainak támogató figyelmét. 2002 decemberében, hét évi szünet után ismét magyar kormányfő látogatott el Moszkvába, akit a legmagasabb szinten fogadtak. Medgyessy Péter azt is eléri, hogy a következő évben ne csak májusban, a Szentpétervár alapításának 300. évfordulójához kapcsolódó ünnepségek keretében találkozzék ismét az orosz elnökkel, de még ugyanabban az évben létrejön egy újabb kétoldalú találkozó is. Mindez világosan jelezte, hogy Moszkva kész a legmagasabb szintű politikai párbeszédre. És ennek nincsenek előfeltételei, leszámítva a felektől joggal és kölcsönösen elvárható korrekt és kiegyensúlyozott hangnemet. Ezek a politikai fejlemények megtették jótékony hatásukat, és a két ország közti kereskedelmi kapcsolatok volumene egy év alatt mintegy 40%-kal bővült.

Már közel sem ilyen kedvező nemzetközi környezetben kerülhetett sor 2005 februárjában az új miniszterelnök, Gyurcsány Ferenc moszkvai látogatására. A magyar kormányfő, fenntartva elődjének tárgyszerű és pragmatikus kapcsolatokra törekvő stílusát, immár egy olyan Oroszországba érkezett, amelynek nyugati

megítélése – köszönhetően mindenekelőtt a Jukosz-ügynek, illetve az azzal összefüggő hatalmi átrendeződésnek – jóval kritikusabb, mint volt 2003 nyarát megelőzően. Noha nyilvánvaló módon a magyar kormányzat is érzékeli az orosz belpolitika aggodalomra okot adó tendenciáit, mégsem tekinti feladatának azok nyilvános kommentálását. És ezt minden bizonnyal jól is teszi. Nemcsak azért, mert nyugati szövetségesei is felettebb visszafogottak e kérdésben, hanem azért is, mert az efféle megnyilatkozásoknak sem foganatja, sem politikai haszna nem lenne. Kára azonban annál több. Mellesleg arról sem érdemes megfeledkezni, hogy Moszkva sem tekinti feladatának a magyar belpolitika nyilvános értékelését. Ilyen körülmények között alighanem az a fajta politika lehet a leghasznosabb, amely a korrekt és kölcsönös előnyöket nyújtó kapcsolatok fenntartását szolgálja. Ez reális cél. Talán már csak ezért is érdemes ebből kiindulni...

Sz. Bíró Zoltán

A Putyin-kor és Magyarország

Magyarországnak alighanem a szovjet korszakban volt a legjobb reputációja Oroszországban – bár tudományos egzakttsággal ezt nehéz lenne bizonyítani. A dolog természetéből fakadóan ugyanis ilyen kutatásokat nem folytattak. Az a tévedés különösebb kockázata nélkül kijelenthető, hogy Magyarország általában nem játszott valamiféle jelentős szerepet az orosz történelem folyamán az oroszok számára és az oroszok szemében.

Előtörténet

Az elmúlt kb. tizenkét század során, amióta az írott források is megerősítik a két nép közötti ismeretséget, az esetek döntő többségében nem volt rendszeres a kapcsolat, nem volt közvetlen a szomszédság. A XIX. század előtt két jelentősebb eseményt jegyzett fel a történetírás az érintkezések történetéből. Az egyik, a Mátyás és III. Iván korabeli kapcsolatfelvétel, mely talán az oroszok számára lett volna fontosabb a tatár fennhatóság alóli felszabadulás és egyúttal a külpolitikai függetlenedés első éveiben. A másik, II. Rákóczi Ferenc és I. Péter varsói szerződése a magyar szabadságharc egyedüli nemzetközi sikerének tekinthető, tehát a mi nemzeti históriáinknak becses része. A léptékek közötti

különbség azonban már itt pontosan tetten érhető: az európai hatalommá váló Orosz Birodalomnak a „magyar kártya” csak egy volt több másik között a kezében, és nem is a legfontosabbak közül való.

A XIX. század jelentős változásokat hoz: ekkor azonban Magyarország már a Habsburg Birodalom, majd a Monarchia részeként tart kapcsolatot Oroszországgal. A Habsburgok természetesen nem voltak ignorálhatók az oroszok számára sem, ebből azonban számunkra sok jó nem jött ki. Sőt, éppenséggel rossz származott: az 1848–49-es szabadságharc leverésének emléke sokáig kísértette a két nép viszonyát. Mivel nem lehet célunk az egész előtörténet felidézése, ezért csak arra utalunk, hogy még mielőtt a hivatalos propaganda végleg kitörölte volna a kollektív emlékezetből ezt a „kínos” dátumot, jött 1956. Ez érthetően megint traumatikusabbá tette magyar oldalról a népi tudatot. Bár egyáltalán nem olyan mértékben és olyan mélységben, ahogy azt a rendszerváltás utáni elitek átpolitizálták. Egyáltalán nem feladatunk a kádári-szindróma, a Kádár-kor átlagemberének vizsgálata, ezért csak jelezzük, hogy a túlélés, a boldogulás vágya és reménye, a pragmatizmus felülírta a mindennapokban a nemzeti sérelem kiváltotta rejtett vagy nyílt szovjetellenességet.

Szociálpszichológusok az 1970-es évektől kezdődően sok olyan sztereotípiá- és attitűd-vizsgálatot végeztek, amelyek között az oroszokhoz való viszony is a kérdések között szerepelt. A Hunyady György által vezetett kutatások nem támasztják alá a megkérdozett magyarok orosz- vagy szovjet fóbiájával kapcsolatos közkeletű vélekedéseket. Az iskolások körében végzett felmérések 1981-ben igen kedvező fényben mutatták az

oroszokat, ami érthetően 1991-re már jelentősen mérseklődött, ám még mindig nem csapott át az ellenséges sávba. Ami a politikai konjunktúra változásától függetlenül is figyelemre méltó, az éppen az oroszoknak tulajdonított jellemvonások állandósága. A diákok a rendszerváltástól függetlenül is inkább vélték őket hazafiasnak, öntudatosnak, politika iránt érdeklődőnek, mint jó humorúnak, szorgalmasnak vagy műveltnek.

Egészen más kérdéseket tettünk fel 1956 ötvenedik évfordulóját közvetlenül megelőzően egy TÁRKI által lefolytatott országos, reprezentatív felmérés alkalmával. Itt a válaszok 56%-a az oroszokat jelölte meg a történelmünket legkárosabban befolyásoló népként (a törökök említése 50% volt), de pl. az oroszokkal való gazdasági kapcsolatok fejlesztését csak 5% ellenezte, míg a kulturális-tudományos kapcsolatokat még ennél is kevesebb, mindössze 2%. Ebből ismételtelen a magyarok egyfajta pragmatikus, legkevésbé sem ideologikus viszonyulására következtethetünk az oroszok irányában.

Hasonló felméréseket az orosz oldalon nem ismerünk, így csak a tapasztalati tényeket lehet felsorolni. A 1970–80-as években Magyarország a Szovjetunió állampolgárainak vágyott utazási célországa volt: az ott-honihoz képest nagyobb szabadsága és gazdag áruválasztéka miatt. Szerettek tehát a „legvidámabb barakkba” jönni, ám ez önmagában még nem jelentette azt, hogy a megítélésünk is egyértelműen pozitív volt. Még a közember is egyfajta irigységgel vegyes kétkedéssel nézett tudniillik a „magyar csodára”, mondván: az nem igazi szocializmus. És ebben igaza is volt. A másik oldalon viszont, a progresszív értelmiség ismerte Lukács Györgyöt és a 1960-as évek magyar filmjeit, így valami-

féle szellemi avantgárdként tekintett Magyarországra. Ebben a közegben büszkeség volt magyarnak lenni.

A rendszerváltást követően ez a számunkra kitüntetett helyzet rövid idő alatt gyökeresen megváltozott. Lehet azon meditálni, hogy kinek a hibájából. (Végső soron a geopolitikából.) Az Antall-kormány idején nemzeti érdem kérdése lett az oroszoktól való megszabadulás: először (még a Németh-kormány idején) a nyelvtől, majd a katonáktól, majd a legvégén az egész szovjet piactól. Ez idő alatt, persze, az oroszok sem velünk voltak elfoglalva. Ha valaki érdekelte őket, akkor az Amerika volt, meg természetesen a saját rendszerváltásuk, amely sokkal inkább igénybe vette – és tönkretette – a lakosságot, mint a magyar. Ebben a kölcsönös érdektelenségben kerül sor a jelcini korszak leglátványosabb magyar vonatkozású eseményére, amikor is Borisz Jelcin teátrálisan bocsánatot kért 1956-ért. Ettől azonban még nem lett jobb. A Horn-kormány töretlenül haladt előre az atlanti úton és a gesztusokat is abban az irányban kívánta gyakorolni. A korszakot az 1998-as nagy orosz pénzügyi krízis zárta le, amely tovább erősítette az oroszokkal való kereskedelem kapcsolatos szkepszist. Az Orbán-kormány alatt az érdektelenség kifejezetten rossz viszonyná „fejlődött”. Ebben közrejátszott a FIDESZ vezérelte külpolitika némely ideologikus jellemvonása, amely néhány rosszemléketű ügyben kulminálódott. (Ilyen volt a szerbiai bombázások idején az orosz humanitárius segélykonvoj feltartóztatása vagy pl. a KGB utódszervezetének hírbe hozása a zámolyi cigányokkal.)

Amikor Medgyessy Péter 2002-ben átveszi a kormányzást, Oroszország ideális partnernek számít: hű

szövetséges a terrorizmus elleni világméretű harcban, tehát bírja az USA támogatását is és komolyan fontolgatja az Európai Unióval való stratégiai partneri viszony megvalósítását. Egy ezeréves vita látszik megoldódni: Oroszország közeledik a nyugati világhoz, politikusok és politológusok komolyan taglalják az Unióhoz való csatlakozásának elvi perspektíváját. Így hát nem annyira az új magyar miniszterelnök szocializációjából – bár annak is minden bizonnyal megvolt a szerepe –, hanem az európai dolgok logikájából következett, hogy Medgyessy gyökeresen új orosz politikát hirdetett meg.

Az előző bő tíz év történéseinek ismeretében nem meglepő módon Oroszország nem volt még teljesen felkészülve a magyarokkal kapcsolatos irányváltásra. Ez nem valamiféle magyar-fóbiával függött össze, hanem szorosan következett általában a közép-kelet-európai politikájukból.

Sz. Bíró Zoltán részletesen elemzi, hogy a rendszerváltást követően valójában először csak 1997-ben születik a térségünkről orosz külpolitikai koncepció: „...1997 februárjában került napvilágra a Kül- és Védelempolitikai Tanács által jegyzett „Kelet-Közép-Európa és Oroszország érdekei” című jelentés. Ez a dokumentum két vonatkozásban is fordulatot sejtetett. Egyrészt jelezte, hogy Moszkva hosszú szünet után ismét fontosnak tartja megvizsgálni a kelet-közép-európai térség fejlődésének politikai és gazdasági perspektíváit. Másrészt, az ekkor jelentkező figyelem számos vonatkozásban vált érzékelhetően mássá, mint amilyen a régió néhány évvel korábbi „első felfedezésekor” volt. Akkor ugyanis a délszláv válságban játszott különleges, nyu-

gati hatalmak által is elismert orosz szerepvállalás készítette Moszkvát arra, hogy az ott elnyert és akceptált nagyhatalmi szerepkör részleges kiterjesztésével kísérletet tegyen a kelet-közép-európai térség integrációs jövőjének alkuba bocsátására. Ez a jelentés viszont mintha már másról szólt volna. Mintha a régió 1997-re már nem csupán, mint lehetséges alkutárgy bukkant volna föl az orosz külpolitika terveiben. Mintha végre Moszkvában is észrevették volna: Kelet-Közép-Európa másra is jó lehet, minthogy csak alkutárgy legyen." Az 1998-as válság azonban ismét zárójelbe teszi régiókat, illetve Oroszország Lengyelországot emeli ki ebből a korábban számára érdektelen sávból – amit Lengyelország regionális és gáztranzit szempontból vett jelentősége elégségesen magyaráz. A hagyományos történelmi okok, valamint a lengyelek közép-hatalmi aspirációi (beleértve az ukrainai „színes” forradalomban játszott szerepüket) következtében azonban az orosz–lengyel viszony 2004-re roppant problematikussá vált.

Medgyessy már hatalomra kerülése évének végén Moszkvába megy – Horn Gyula 1995-ös útja után magyar miniszterelnökként először –, majd a következő évben újra találkozik Putyinnal. A gazdasági kapcsolatok élénkülésében e vizitek pozitív hatásai hamar megmutatkoznak, olyannyira, hogy még a hagyományosan mostohán kezelt kultúrára is jut a figyelemből. Döntés születik arról, hogy 2004 őszén kulturális előfeszítvált rendezzenek a két fővárosban, s azt a következő évben kövesse magyar kulturális évad Oroszországban és orosz kulturális évad Magyarországon.

Mivel e kulturális rendezvénysorozatoknak magyar főkurátora voltam, közelről figyelhettem a magyar–orosz viszonyok alakulását, az oroszok rólunk való vélekedéséről is testközeli képet alkothattam, ezért az alábbiakban bővebben időzőm az évadok ismertetésénél.

Kulturális évadok

Hiller István akkori kulturális miniszter már 2003 végén megbízást adott a szakmai program kidolgozására és egy szakkuratórium felállítására. Ez néhány hét alatt elkészítette az előzetes koncepciót, amely az évad során gyakorlatilag véglegesként funkcionált. Főbb alapvetései a következőképpen hangzottak:

„AZ ÉVAD KONCEPCIÓJA (CÉLJA, ÜZENETE)

Az évad jelentősége

A rendszerváltást követően a magyar–orosz kapcsolatok minden téren visszaszorultak, jelentőségüket veszítették. Ebben kétségtelenül közrejátszott a történelmi események logikája is, de az elkerülhetetlennél jóval nagyobb károkat okozott jobboldali kormányaink minden geopolitikai-történelmi empátiát nélkülöző keleti politikája. S bár stílusában különbözött az 1994–98 közötti vonalvezetés, érdemi előrelépés ekkor sem történt. Így elvesztettük orosz piacainkat, helyismeretünket, de az orosz fél bizalmát is. Ezzel fordított arányban

nőtt ugyanakkor Oroszország nemzetközi presztízse, fordult a nyugati világ figyelme a jelszót kiheverő és magát újrászervező putyini középnagy hatalom felé. E világpolitikai irányváltást viszonylag hamar érzékelték a kelet-közép-európai országok – az egy Magyarországot kivéve.

A kulturális évad jó lehetőséget nyújt arra, hogy e hátrányunkat csökkentsük, és a magyar–orosz viszonyokat új alapokra helyezzük. A legnagyobb hozadéka mindazonáltal nem külpolitikai viszonylatban lesz: a kulturális évad soha vissza nem térő lehetőséget nyújt arra, hogy gyakorlatilag először a magyar történelem során egy értékorientált magyar képet közvetítsünk az oroszok felé, s hogy az orosz kultúra igazi értékeit hozzuk el a magyarországi befogadó közegnek. Erre ugyanis nemcsak az elmúlt másfél évtizedben, de a létező szocializmus kampányszerű, szépítő-elhallgató problémakezelésének időszakában sem volt reális esély.

Az évad célja

Az oroszországi Magyar Évadnak nem lehet kisebb tétje, mint egyfajta kulturális áttörés (vagy legalábbis annak előkészítése, kezdete), amelynek kulturális hozadékan kívül gazdasági, politikai, és nem túlbecsülhető idegenforgalmi hozadéka is kell legyen.

A Magyar Évad legfőbb ambíciója az lehetne, hogy Magyarországot kiemelje az orosz szemmel elhanyagolhatónak tekintett közép-európai sáv érdektelen szürkeségéből, szellemi és művészeti kultúrája bemutatásával meggyőzően megkülönböztesse az országot e sávtól.

Stratégiai célunk továbbá, hogy megszüntetve megőrzött értékek kovácsolta új barátságok, kapcsolatok hálóját hozzuk létre. Hogy miközben új kapcsolatokat generálunk, a régiak is újra éledjenek, hogy a magyar és orosz kulturális élet intézményes átalakulása után az új szereplők között új alkotói és szervezeti kapcsolatok jöjjenek létre. És mindennek eredményeként a Magyarország iránti szimpátia is érezhetően növekedjen.

Az évad üzenete

A rendelkezésünkre álló idő alatt és eszközökkel egy új Magyarország képét kell ismertté és hitelessé tenni az orosz véleményformáló elit és kultúra befogadó közönség számára. Ez a Magyarország európai és egyben nemzeti identitású, innovatív, kreatív, befogadó és érzékeny mások iránt. Egy Nyugat és Kelet között közlekedő, pluralisztikus, önreflexióval és józan önértékeléssel bíró ország. Ez a Magyarország az oroszok számára egy ismeretlen ismerős, amelyről sok mindent tudnak, de amelyet ilyen nyitottnak és sikeresnek még sosem láttak. Ez a Magyarország kultúrájának európai értékeiben, szellemének szabad szárnyalásában, alkotó géniuszainak világra szóló eredményeiben mutatkozik meg Oroszországnak – és nem az ügyes(kedő) maszekok, különutas (és félúton mindig megálló) reformerek, kényszerpályán mozgó politikusok, hamar ellobbanó forradalmárok korábban (a brezsnyevi-érában) annyira irigylt típusaiban.

Más már ez a Magyarország – de minden megváltozott Oroszországban is. Egy új befogadó közeg joggal

várja el, hogy ne a pusztaság, csárdás, gulyás turista szentháromság sztereotípiáját sulykolják belé. Miközben a korábban kialakult személyes, intézményi kapcsolatok, az építő táborok, testvérvárosi csereüdülések, külhoni iskolai tanulmányok közösségformáló élményeitől sem foszthatjuk meg a szálát újra felvenni és tovább gombolyítani szándékozó korábbi ismerősöket.

Üzenetünk lényege: a magyar kultúra sokszínű, érdekes, sajátos és világszínvonalú kultúra, mégpedig nem csak általában véve, hanem orosz szemmel nézve is az.

A programalkotás alapelvei

- Miközben soha szem elől nem téveszthetjük Oroszország specifikumait, azonközben állandóan az lebegjen előttünk, hogy ez az ország egy nagy állam nagy kultúrával. És ebbéli minőségében két fővárosa minden európai érték gyűjtő- és befogadó helye. A világ valamennyi népe és kultúrája számára nagy kihívás és megtiszteltetés, ha jelen lehet Moszkvában és Szentpétervárott. Ezt mi sem láthatjuk másként. Nekünk is csak „termésünk” legjavát lehet ide hoznunk. Gyorsan el kell felejtenünk a régi („az oroszoknak jó lesz a másodosztályú szabolcsi alma is!”) típusú reflexeket. Csak világsztárjaink és legígéretesebb ifjú tehetségeink számára lehet itt hely.

- S még ez sem elég. Feltűnést kell keltenünk, hogy jelen legyünk. Jelen legyünk a moszkvaiak, pityeriek mindennapjaiban, témák legyünk társalgásaikban, vitatkozzanak produkcióinkról. Ehhez kell az állandó média-jelenlét, ami részint technikai-financiális kérdés,

de a legmélyén mégis tartalmi. Extravaganciára van szükség. Ha kell, polgárpukkasztásra. Ha kell, össznépi banzásokra, kirakodóvásárra, permanens happeningre. A magas és a profán (népi) kultúra „összeeresztésére”.

- Oroszország méretei és regionális sajátosságai miatt, természetesen, az előbb elmondottak így csak a két fővárosra értendők. A perifériákhoz közelítve erősebben hagyatkozhatunk a már ismert tradicionális értékeinkre és játszhatunk a nosztalgikus érzelmek hangszerén – amennyiben a (be)fogadó közeg ilyet igényelne.

- A jelenlétnek koncentrálnak kell lennie. Csak néhány vidéki város jöhet számításba az eszközök véges volta miatt. A prioritást itt a már meglévő (történelmi, gazdasági, testvérvárosi) kapcsolatok jelenthetik. (Őshaza, finnugor testvériség, olaj és egyéb magas szempontok, amelyeket egyeztetni kell a Külügyminisztériummal és a helyi orosz vezetéssel.)

- Hangsúlyosan kell építenünk az eddigi évadok tapasztalataira a programalkotásban is. A Franciaországban, Olaszországban korábban sikeres projektek nagy valószínűséggel használhatók Oroszországban is.

- Nem oktrojálhatunk az oroszokra programokat. A programküldést hosszas egyeztetésnek kell megelőznie.

- Az orosz kultúra közegében (a tömegkultúrát is beleértve) az számíthat a sikerre, aki szereti a játékot, a kockázatot, aki vakmerő, mindig elismerést fog kívánni a bravúr, a huszárcsíny és mindig megnyerő marad a karnevál fergeteges ünnepi atmoszférája, a játékos-ság, a komédiázó kedv, a látványosság, a teatralitás. Nem árt szem előtt tartani ezt, az egész év ritmusát, iramát tekintve. Az iram – szükség szerint – fokozható.

Ha nem is egy egész évadon át, de időről-időre a fergetegesig kell fokozni az iramot ahhoz, hogy a magyar kultúra az orosz közegben valóságos (és nem csupán a jelentésekben kipipálható protokolláris) hatást érjen el, tartós nyomot hagyjon, amelyre sokáig emlékezhetnek.

- Az évadnak három, vagy négy nagy kronológiai-tematikus program-blokkból kell állnia, amelyek mindegyikének egy kiemelt – ún. „húzó”, monstre, egy-egy városhoz kapcsolódó – esemény, vagy rendezvénysor alkotná a gerincét.

- A kultúrát az évad programjainak tervezésekor széles, kiterjesztő értelemben kell használni. A „magas” kultúra mellett helyet kell kapnia pl. a mindennapok kultúrájának, a tudománynak, a sportnak, a gasztronómiának, és érdemben kellene foglalkozni a gyermek-kultúrával is.

- Az első rangú minőség követelményét egy terület puhíthatja kissé fel: a magyar ruszisztika eredményeinek számbavételénél a teljességre kell törekedni, amint megfelelő lehetőséget kell biztosítani az orosz ihletésű, vagy tematikájú, esetleg közös műalkotásoknak, könyveknek, produkcióknak is.

- A program kialakításának a legszélesebb alapokon kell nyugodnia. Törekedni kell a széleskörű pályáztatásra, a szakmai, művészeti szervezetek véleményének kikérésére.”

Hogy mindebből mit sikerült megvalósítani? A hivatalos záróértékelésben így fogalmaztam:

„A nyitó- és záróesemény közötti időszakban össze-

sen – beszámítva a moszkvai Magyar Kulturális Intézet önálló évad szervezéseit is – 185 magyar kulturális programra került sor Oroszországban. Az előfesztivállal együtt ez a szám eléri a 215-öt. Ez idő alatt a magyar kultúrának több mint 800 képviselője fordult meg orosz földön.

Az oroszországi magyar kulturális évadról (az előfesztivállal együtt) legkevesebb 750 cikk, interjú, elemzés, hír jelent meg Oroszországban, és legalább 160 Magyarországon. (Ennyit tudtunk regisztrálni, de különösen az orosz regionális sajtó tudósításai, valamint a legkülönbélebb TV-csatornák és internetes portálok adatai sem mind juthattak el hozzánk.) Ez a megközelítőleg ezres szám nem csak mennyiségileg, de minőségében is komoly érdeklődést jelez...”

Néhány záró gondolat

A tények magukért beszélnek. Az oroszországi magyar kulturális évadot nehéz nem sikeresnek minősíteni. Vass Lajosnak volt igaza, amikor azt mondta, hogy nehéz helyzetekben össze tudunk zárni. Azon természetesen el lehet gondolkodni, hogy miért állnak elő nehéz helyzetek, ám az kétségtelen, hogy a munka dandárjában üzemszerűen működött a Kuratórium, a Hungarofest Kht., a moszkvai Magyar Kulturális Központ és a Minisztérium együttese.

Voltak rajtunk kívül álló tényezők is bőven. Kormányátalakítások (mindkét oldalon), minisztercserék, költségvetési megszorítások. Orosz ügyekben jártas

emberek számára nem volt titok a partner sajátossága sem. Sokszor kellett emlékeznünk Dmitrij Lihacsovna, a gorbacsovi-éra emblematisztikus értelmiségijének történetfilozófiai alapvetésére: „a hatalmas kiterjedésű Oroszországban valamennyi reform, valamennyi történelmi átalakulás több erőfeszítéssel járt, több munkát követelt és több áldozat árán valósult meg (mint más államok esetében)”. A több erőfeszítés, több munka, több áldozat maximálisan érvényes volt az orosz évadra is.

Így hát az Évad programját menet közben többször kellett módosítani, sőt, a célkitűzések egy részét is. A léptéket pedig nagyon is. Végül mégis egy paradox történetnek köszönhetően tudtunk hűek maradni az Évad-koncepcióban megfogalmazott elvekhez. Orosz partnerünk a költségvetésének lefelezése (harmadozlása?) után a saját programjai rovására fedezte fogadásunk költségeit. S ugyan mi is igyekeztünk támogatni saját költségvetésből az ő kulturális bemutatkozásukat, ám mégis felszabadultak források évadunk finanszírozására. Így válhatott lehetővé, hogy végül egy permanens magyar évadot szervezzünk, amely a folytonosságról és a folyamatosságról szólt. Az állandó – megfeszített munkával történő – jelenlétről. A lényegről. Hogy kulturális ottlétünk nem egyszeri és megismételhetetlen volt, hanem ellenkezőleg: szokásszerű és megkerülhetetlen.

Letettük névjegyünket Euráziában. Nyomokat hagyunk, amelyeken bátran lehet tovább haladni.

A hivatalos jelentések általában eufemisztikus szófűzése ellenére is világos, hogy a nagyra méretezett

céloknak csak egy részét sikerült megvalósítani. És nem csupán a pénzhiány miatt. (A minisztériumi etalonnak tekintett angliai évad kb. 800 millió forintnyi költségvetési pénzzel gazdálkodott és az angliai partnerek további nagyjából ugyanennyi összeget folyósítottak. Az orosz évad költségvetése 350 millió Ft volt, plusz az ermitázsbeli nagy kiállítás 100 milliója.) Végig érezhető volt ugyanis a minisztériumi vezetés attól való félelme, hogy a nagy országban bármennyi pénz is kevés az érezhető jelenlét eléréséhez, így aztán fokozatosan csökkentették a támogatást. Ez az attitűd nem volt érthetetlen. Számot vetett ugyanis a megváltozott viszonyokkal, azzal, hogy az orosz befogadó közeg már nem a régi. Magyarországot nem ismeri, jó esetben közönyösen viszonyul hozzá, a kulturális áttörést ezért csak óriási anyagi áldozatokkal lehetett volna elérni, amire pedig sosincs pénz. Valójában egy koncepciózus külpolitikai és kultúrdiplomáciai vonalvezetésnek a magyar évadot egy egységes ország-image javító kampány részévé kellett volna tennie, amely több érintett tárca közös erőfeszítésén alapult volna. Ilyenfajta gondolkodásnak azonban nincsenek hagyományai napjaink külpolitikájában.

Az aggályoknak tehát alapja volt. A kétoldalú tárgyalások során napnál világosabbá vált, hogy az évadok ügye számunkra fontos. Az oroszok udvariasan akceptálták ötletünket, de maguk nem tettek hasonló erőfeszítéseket saját évadjuk nagyszabású megvalósítása érdekében. Az ő pénzügyi keretük még a miénknél is szegényesebbnek bizonyult, gyakorlatilag ráment a magyar programok fogadására. A társrendezőkkal foly-

tatott napi aprómunka, eltökéltségünk és kitartásunk vezetett végül oda, hogy lassan ők is saját ügyüknek tekintették a magyar évadot.

És természetesen a magyar kulturális kínálat. Kezdetben az oroszok hívószava a magyar operett volt. Majd visszaemlékeztek, hogy Jancsó Miklós, Szabó István és Kocsis Zoltán is hozzánk tartozik. Később rájöttek, hogy Fischer Iván, a magyar fotó- és bábművészet szintén világszínvonalú. Hogy az orosz értelmiség által oly nagyra tartott Lukács György mellett Bibó István, Hamvas Béla, Szűcs Jenő is az európai szellem legjavát reprezentálják, hogy Kertész Imre, Nádas Péter, Esterházy Péter világirodalmi rangú író. Legvégül vagy háromszázezer ember látta az Ermitázsban a Bécs-Budapest századfordulós képzőművészeti kiállítást.

Persze, nem értünk el áttörést abban az értelemben, ahogy azt az előzetes koncepcióban megfogalmaztuk. De az évaddal mégis megtört a jég. Egy alap lett, amelyre lehetett építkezni, egy viszonyítási pont, amely jó előre kijelölte a követendő irányt és egy hivatkozási alap is, amely demonstrálta mindkét fél jó szándékát.

„Bezzeg-ország”

A 2004-ben még jól érzékelhető orosz visszafogottságot, tartózkodást fokozatosan felváltotta a növekvő figyelem és empatikus hozzáállás. A 2005-ös év szervezési munkálataiban és az évad eseményeinek lebonyolítá-

sában már a konstruktív partneri viszony dominált és végül az évadot 2005 végén mindkét fél kiemelkedő jelentőségűnek értékelte a magyar–orosz kapcsolatok fejlődése szempontjából.

Időközben ugyanis komoly változások történtek az orosz külpolitikában, amelyek érintették a magyar–orosz viszonyokat is. Természetesen távol áll tőlünk, hogy direkt összefüggéseket keressünk a világpolitikai események és magyar kulturális évad fejleményei között, ám az szimptomatikus lehet, hogy a széles összefüggésrendszer paramétereinek változása milyen módon gyűrűzhet be az élet minden szegmensébe.

A Putyin-érában nem a két ciklusa közötti határ az elválasztó vonal, hanem már 2003 ősze, amikor Putyin az óvatos konszolidáció évei után elég erősnek érzi magát a határozott belpolitikai fellépésre. Történelmi értelemben az amerikaiak iraki háborújának és azt követően egekbe szökő energiaáraknak köszönheti, hogy pacifikálni tudta az orosz hatalmi és társadalmi viszonyokat, majd hozzá kezdhetett a lassú külpolitikai hangnembváltáshoz.

A baltikumi ex-szovjet köztársaságok konfrontatív magatartása idején Gyurcsány Ferenc, az új miniszterelnök jókor jó mondatokat mondott az orosz nemzeti identitás szempontjából olyannyira fontos II. világháborús ünnepségek idején, sőt előtte volt érkezése a magyar kulturális évad moszkvai megnyitására is, megtette tehát az első lépéseket a gesztuspolitizálás irányában. Ezek után nem volt meglepő, hogy a válasz orosz részről sem maradt el. Putyin elnök a szintén, elsősorban szimbolikus politizálás szempontjából fon-

tos, sárospataki könyveket visszahozta a következő év februárjában. Kevés fanyalgás mellett a magyar lakosság ezt a gesztust honorálta, utóbb kiderült, hogy az orosz támogatás nemhogy nem ártott, de talán még használt is a nem sokkal ezután megvívott választási kampányban. A bizalom szinte napról napra erősödött. Magam is részese voltam annak a kitüntetési ceremóniának, amelynek alkalmából Putyin magyar értelmiségieknek Puskin-érmet adott át az orosz kultúra terjesztésért. Nos, hetekkel azelőtt még az sem volt biztos, hogy kitüntetésekre kerül sor, az pedig szinte csak a helyszínen dőlt el, hogy személyesen az elnök nyújtja át őket a Nemzeti Múzeumban.

Ekkor még nem tudtuk, hogy még ennél is nagyobb dolgokról van szó. A gázról. Pontosabban, a hozzáértők talán már akkor megsejtettek valamit, amikor Putyin a Jukosz-üggyel megkezdte az energiaszektor visszaállamosítását, de legalábbis állami ellenőrzés alá vonását. Amikor pedig a „narancsos forradalmat” követően 2005-ben kitört Ukrajna és Oroszország között a gázháború, nyilván mindenki elkezdte a maga megoldáskeresését Európában. Elkezdődött a Déli (előbb Kék) Áramlat vs. Nabucco-vita, amely bizonyos értelemben a mai napig tematizálta az oroszokkal kapcsolatos politikai közbeszédet, s amelynek kapcsán a magyar kormány felváltva volt kénytelen „gázfogyasztói hűségesküt” tenni mindkét tranzit útvonal mellett.

A kárpát-medencei létének teljes történetét nagyhatalmak ütköző zónájában töltő magyar államnak, persze, volt ideje kitanulni a birodalmak közti lavírozás

művészetét. Más kérdés, hogy az életfogytig tartó tanulás néha meglehetősen kényszeredett és nem mindig hozza meg a befektetett munka a kívánt eredményt. Általában véve is igaz, hogy nehéz egyszerre minden irányban szimpatikusnak bizonyulni: az erre irányuló törekvés mindig fenntartást és elégedetlenséget szül. A magyar vezetésnek a Déli Áramlat Szküllája és a Nabucco Kharüdisze közötti lélekvesztő hajózása, vagy kevésbé fennköltén szólva vitustánca, az utóbbi időkben nemegyszer kiváltotta az amerikaiak rosszállását. Ez több ízben – példátlan módon – a Népszabadság hasábjain olvasható nyílt dorgálások formájában öltött testet. Az oroszok a konzervatívabb diplomácia hívei, ezért véleményüket nem a honi médiában közvetítik. (Más kérdés, hogy ebben a nyugati tulajdonlású és befolyás alatt álló médiumok se sietnének partnerek lenni.) Így csak a tárgyalások sikeréből vagy sikertelenségéből vonhatunk le következtetéseket. (A meccs egyelőre jól áll, hiszen aláírták a magyar szakaszra vonatkozó megállapodást.) Időről-időre azonban az orosz sajtóban is értékelik az EU–orosz viszonyt és ebből mindig visszajelzéseket lehet kapni arról, hogy éppen „hol is állunk”.

Szergej Jasztrzsenszkij, EU-ügyekkel megbízott elnöki főtanácsadó pl. az utóbbi években minden EU–orosz csúcstalálkozó kapcsán szerét ejtette a vélemény nyilvánításnak. Roppant figyelemre méltó, hogy 2004 őszén még meglehetősen indulatosan beszélt az Unióba került új tagok, a volt „baráti” országok „hozzá adott értékéről”, amely nem volt más, mint „a primitív ruszofóbia szelleme”. Ugyan e kijelentése kapcsán nem

nevezte meg Magyarországot, de nem is vette ki az ex-kommunista országok orosz-ellenes halmazából. Szűk egy év elteltével, 2005 októberében Oroszország egyértelműen pozitív partnerei (Spanyolország, Görögország, Ciprus, Olaszország) mellett megjegyzi: „sok a pozitívum a Magyarországgal és Szlovákiával való kapcsolatokban”. 2007 elejére aztán még előrébb kerülünk a rangsorban: „kifogástalanok a kapcsolatok Olaszországgal, Spanyolországgal, Németországgal, Görögországgal, Magyarországgal, Szlovákiával, Csehországgal”.

Mindebből kétségtelenül az a benyomásunk támadhat, hogy a magyar külpolitika sikeresen oldotta meg általánosságban a geopolitika helyünk, konkrétan pedig az energia-függőségünk okozta beszorítottságunk kezelésének problémáját: az EU-n belül megtaláltuk a szintén lavírozó, külön megállapodásokban érdekelt támogatókat, az oroszok honorálták erőfeszítéseinket és az USA-val kapcsolatos stratégiai szövetség demonstrálása is mindig megtörtént.

Gyurcsánynak valóban sikerült meglelnie a közös hangot Putyinnal. Ezt a szűk körű tárgyalásokon résztvevők mind megerősítik. Ennek is köze lehet ahhoz, hogy a kapcsolatok 2007 elejéhez képest is javultak az elmúlt időszakban: kormányközi konzultációra (egy kvázi közös kormányülésre) került például sor 2007. december elején Budapesten, ami egy igazán meghitt forma a diplomáciában. Ezt követte idén februárban a Déli Áramlat magyarországi szakaszáról szóló szerződés aláírása, Putyin elnökségének egyik utolsó nemzetközi aktusaként. A viharos gyorsasággal és körülmé-

nyek között megkötött megállapodás néhány részlete ugyan még mindig nem ismert, de az nyilvánvaló, hogy ez a kapcsolatok tetőpontja.

Magyarország ugyanakkor nem őrizheti meg a „bezeg-ország” státuszát sokáig. És nemcsak azért, mert maga is idegenkedik/iszonyodik ettől a besorolástól. Ebből a szempontból egyébként roppant tanulságos lenne a magyar diplomácia, mondjuk, utóbbi fél évtizede mozgásainak vizsgálata. Tudományos eredményekre ne számítsunk, ugyanis az igazán autentikus érintettek erről szakmájuk szabályai szerint nem nyilatkozhatnak. Nekem, mint a diplomáciai történesek perifériáján mozgó érintett szemtanúnak természetesen megvannak a magam benyomásai. Az általános trend persze világos és megkérdőjelezhetetlen: a magyar–orosz kapcsolatok javulása. A napi munkában azonban ez gyakorta olybá tűnik fel, mint „atlantisták” és „moszkoviták” állandó harcának eredője. A „húzd meg, ereszd meg” típusú állandó taktikázás, minden orosz vonatkozású „gesztus” patikamérlegre tétele abból a szempontból, hogy nehogy az amerikaiak túl soknak találják. Meg Brüsszelnek is megfeleljen. (Ennek egy jellegzetes esete volt a finnugor népek szaranszki kulturális fesztiválján való részvételünk kérdése 2007 júliusában. Mértékadó körök sokáig riogattak azzal, hogy Gyurcsány találkozója Putyinnal „rossz üzenet” lenne, hiszen az észet elnököt nem hívták meg. Nos, az idej, Hanti-Manszijszkban megrendezett világkongresszusra meghívták. Botrányos beszédével ismét oktanul konfrontálódott a vendéglátókkal, miközben a finn elnök és a magyar köztársasági elnök a koope-

rációra helyezte a hangsúlyt. Végül a magyar miniszterelnök mégis elment Szaranskba – és „nem lett baj belőle”).

Ebből erednek aztán olyan kompenzációs megoldások, amelyek az ország lehetőségeihez, geopolitikai helyzetéhez képest túlméretezettek (koszovói állásfoglalás, afganisztáni szerepvállalás). Ez meg az oroszokban ébreszthet ismét bizalmatlanságot. A fentiekben már részletezett történelmi okok miatt persze ez a libikázás elkerülhetetlen. Valamiféle cselekvési konzisztencia azonban elvárható lenne a magyar külpolitika művelőitől.

Igaz az is, hogy mostani szerepünket ezzel együtt sem tudnánk hosszú távon tartani. Az orosz–lengyel viszonyok várható javulásával az oroszok figyelme ismét elsősorban a lengyelekre fog összpontosulni térségünkben. Geopolitikai és piaci jelentéktelenségünket érdemben nem tudjuk az oroszok szemében megváltoztatni. Annál fontosabbak a relatív súlyunkat ideig-óráig (jobb esetben akár hosszabb távon) megnövelni képes diplomáciai gesztusok. Lenne mit e tekintetben a finnektől tanulnunk.

Tovább a „baráti” úton

Összefoglalóan és az orosz külpolitika irányvonalára fókuszálva a következőkben ragadhatók meg a rendszerváltást követő idők magyar–orosz kapcsolatai. A Putyin-előtti Oroszország – akárcsak Közép-Kelet-Európa – a Nyugat (elsősorban az Egyesült Államok) kegyeiért versengett. Amikor a reményekben csalatkoz-

ni kellett és az oligarchák szabdalta ország már romokban hevert, a nemzetközi presztízsét elvesztett egykori nagyhatalom tekintélye utolsó morzsáért harcolt külpolitikailag. Ebben a küzdelemben a NATO-ba, majd az Európai Unióba siető térségünk csak a Nyugattal kötendő jobb alkupozíciók eszközeként jött számításba. A boszniai háború és a szerbiai bombázások idején ez a másodrendű szerep kifejezetten ellenséges viszonyrá változott. 2001. szeptember 11. után a feszültségek egyrészt enyhültek, másrészt a régió már annyit sem szerepelt az orosz sajtóban, mint amikor szidni lehetett neofita túlbuzgalmáért. Az ukrán „színes forradalom” idejéig ez alól a lengyelek kivételek voltak, majd a belpolitikai konszolidációt követően az ország nemzetközi szerepének újra pozicionálását megkezdő Putyin bonyolult, „energia-alapú” külpolitikai manőverbe kezdett. Az orosz médiában egy ideig még egyneműen „leruszofóbozták” az egykori „baráti”, most új uniós tagállamokat, majd ebből a körből Szlovákiával és Csehországgal együtt lassan kivették hazánkat, a térséget mintegy kettéosztották Nyugat-Közép-Európára és Észak-Közép-Európára (a lengyel-balti régióra). Persze, ehhez kellett társak is: a balti ex-szovjet államok veszekedő partnereknek bizonyultak, államközi viszonyuk ezért az akció-reakció törvény szabályai szerint alakultak. Más oldalról viszont, a többi térségbeli ország igyekezett modus vivendit találni az energia-kihívás által átrendezett új nemzetközi erőterben. Ebből igyekezetüket az orosz fél számos gesztussal honorálta. Ebbe a sorba illeszkedett a sárospataki könyvek visszaszolgáltatása, a magyar–orosz kulturális évadok megrendezése, a közös kormányülés (amelyen például ha-

tározatot hoztak a magyar–oroszkulturális, oktatási és tudományos kormányközi bizottság felállításáról). Csehország involválódásával az amerikai rakétapajzs-szal kapcsolatos ügybe, Magyarország szerepe még jobban felértékelődött: megítélésünk mind a hivatalos politikában, mind a sajtóban igen kedvező. (2008)

Szvák Gyula

X 209827

RUSZISZTIKA **MA** JEGYZETEK

2012-ben megjelent:

IRINA GLEBOVA
Oroszország ma – kultúra, mentalitás, média

TATJANA BITKOVA
Oroszország külpolitikája

DMITRIJ JEFREMEŇKO
Állam és társadalom Oroszországban

NYINA FILIPPOVA – SZERGEJ AKOPOV
Az orosz világ a 20. században

ALEKSZANDR KAMENSZKIJ
Az orosz térség

FILIPPOV SZERGEJ
Az „orosz eszme” alakváltozásai

RUSZISZTIKA **MA** JEGYZETEK

2012-ben megjelent:

IGOR KONDAKOV
Az orosz kultúra nagy korszakai

IGOR KONDAKOV
Klasszikus orosz kultúra

MARIJA POLOZSIHINA
Oroszország gazdasága

NYINA KVLIVIDZE
Az orosz ikonfestészet

RUSZISZTIKA **MA** JEGYZETEK

2013-ban megjelent:

GALINA BABKOVA
Bevezetés Oroszország történetébe:
forrásismeret és terminológia

A RUSZISZTIKA MA JEGYZETEK – az Eötvös Loránd Tudományegyetem Ruszisztikai Központjának mesterszakos hallgatói számára készített jegyzetek. A legkiválóbb magyar és orosz szakemberek írták – a Russzkij Mir orosz állami alapítvány anyagi támogatásával. Így először fordulhatott elő egy újonnan bevezetett egyetemi szak esetében, hogy a szak alapítását és beindítását követő két évén belül elkészült az új szak valamennyi – szám szerint 25 – tananyaga. Tavaly – 2012-ben – ebből 10 jegyzet ki-nyomtatására került sor.

Ez a jegyzet *A magyar-orosz kapcsolatok tizenkét évszázada* című 2005-ös kiadvány némileg bővített változata.

ISBN 978 963 7730 91 7

www.russstudies.hu

A magyar-orosz kapcsolatok története

RUSZISZTIKAI
KÖZPONT

RUSSICA PANNONICANA